

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

МАЗУР Юлія Сергіївна

**Парадигмальна організація соціально-психологічного
знання/Paradigmatic organization of socio-psychological knowledge**

спеціальність 232 – Соціальне забезпечення
магістерська програма – Соціальне забезпечення
Магістерська робота

Виконала студентка групи СЗзм-21
Мазур Ю.С.

Науковий керівник:
д.пс.н., професор О.Є.Фурман

Магістерську роботу допущено
до захисту:

«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2018

РЕЗЮМЕ

Робота містить 120 сторінок, 113 – основного тексту, 3 рисунки, 2 таблиці, список використаних джерел із 72 найменувань.

Мета дослідження: обґрунтування епістемологічної евристичності парадигмальної організації соціально-психологічного знання як методологічно досконалої форми здійснення продуктивної мислєдїяльності у соціальній та гуманітарній сферах суспільства.

Об'єктом дослідження є соціально-психологічне знання як важлива складова професійної компетентності фахівця гуманітарного профілю та форми і методи його логічної організації й методологічного взаємодоповнення. **Предмет вивчення** становлять позитивізм, критицизм, конструктивізм і методологія парадигмальних досліджень як логіко-історичні форми становлення соціально-психологічного знання у філософсько-науковому дискурсі.

Методи дослідження: *теоретичні* – ідеалізації, узагальнення, соціального теоретизування; *емпіричні* – психосоціальне спостереження.

Теоретична новизна одержаних результатів. Проведений аналіз дав змогу дослідити парадигмальну організацію соціально-психологічного знання і намітити шляхи її кращого розуміння. **Практичне значення.** Дослідження сутності та особливостей соціально-психологічного знання може виявитися корисними в розумінні проблем, що виникають у теоретичній та повсякденній роботі соціальних працівників. Напрацювання можуть бути застосовані при розробці програм спеціальної підготовки і перепідготовки соціальних працівників та управлінців соціальної сфери.

Ключові слова: *парадигма, методологія, методологування, соціогуманітаристика, соціально-психологічне знання, позитивізм, критицизм, конструктивізм, рефлексія.*

RESUME

The work contains 120 pages, 113 – the main text, 3 figures, 2 tables, list of references with 72 titles.

Objective: to study evristic epistemological paradigm of socio-psychological knowledge as methodologically perfect forms of productive mindworks social and humanitarian spheres of society.

Object is a socio-psychological knowledge as an important component of professional competence of professional humanities and forms and methods of logical and methodological complementarity. The **subject** of the study are positivism, criticism, constructivism paradigm and methodology of research as a logical formation of historical forms of socio-psychological knowledge in philosophical and scientific discourse.

Methods: *theoretical* – idealization, generalization, social theorizing; *empirical* – psychosocial supervision.

The theoretical novelty of the results. The analysis enabled the organization to explore the paradigm of socio-psychological knowledge and identify ways to better understanding. **Practical meaning.** The study of the nature and characteristics of socio-psychological knowledge may be useful in understanding the problems that arise in daily work teoretychnyyi and social workers. Working hours can be applied in the development of special programs for training and retraining of social workers and social management.

Key words: *paradigm, methodology methodologisation,, sociohumanitarian, socio-psychological knowledge, positivism, criticism, constructivism, reflection.*

АНОТАЦІЯ

Мазур Юлія Сергіївна. Парадигмальна організація соціально-психологічного знання. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 232 «Соціальне забезпечення». – Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. – Тернопіль, 2018.

У магістерській роботі досліджується соціально-психологічне знання як важлива складова професійної компетентності фахівця гуманітарного профілю та форми і методи його логічної організації й методологічного взаємодоповнення. Зокрема, обґрунтовано епістемологічну евристичність парадигмальної організації соціально-психологічного знання як методологічно досконалої форми здійснення продуктивної мислєдїяльності у соціальній та гуманітарній сферах суспільства. Також проаналізовано й відрефлексовано перспективність новітніх напрацювань в обґрунтуванні багаторівневості парадигмально-дослідницьких методологій як інтегральних форм знання в сучасному соціально-психологічному дискурсі.

SUMMARY

Mazur Yulia Serhiyivna. Paradigmatic organization of socio-psychological knowledge. – Manuscript.

Research on education and qualification level master's degree 232 "Social work". – Ternopil National Economic University. Faculty of Law. – Ternopil, 2018.

In the master's work the socio-psychological knowledge as an important component of professional competence of professional humanities and forms and methods of logical and methodological complementarity. In particular, reasonably evristics epistemological paradigm of socio-psychological knowledge as methodologically perfect forms of productive mindworks social and humanitarian spheres of society. Also analyzed and reflexing prospects latest developments in substantiating multires paradigmatic research methodologies as integrated forms of knowledge in the contemporary socio-psychological discourse.

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ 1.

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

- 1.1. Природа соціально-психологічного знання
 - 1.2. Зміст, форми та особливості наукового знання у соціогуманітаристиці
- Висновки до розділу 1

РОЗДІЛ 2.

ГЕНЕЗА ПАРАДИГМ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

- 2.1. Переваги та обмеження позитивізму в соціально-психологічному дискурсі
 - 2.2. Здобутки і прорахунки критицизму в соціально-психологічному пізнанні
 - 2.3. Евристичний потенціал конструктивізму в добуванні нового соціально-психологічного знання
- Висновки до розділу 2

РОЗДІЛ 3.

РЕФЛЕКСИВНИЙ АНАЛІЗ ПАРАДИГМАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ МЕТОДОЛОГІЙ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

- 3.1. Багаторівневість парадигмальних дослідницьких карт у методологічній концепції А.В. Фурмана
 - 3.2. Критичний аналіз дослідницьких парадигм у теорії і практиці соціально-психологічної роботи
- Висновки до розділу 3

ВИСНОВКИ

Список літературних джерел

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1.	
СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ	
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ	
1.1. Природа соціально-психологічного знання	16
1.2. Зміст, форми та особливості наукового знання у соціогуманітаристиці	23
Висновки до розділу 1	38
РОЗДІЛ 2.	
ГЕНЕЗА ПАРАДИГМ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ .	
2.1. Переваги та обмеження позитивізму в соціально-психологічному дискурсі	40
2.2. Здобутки і прорахунки критицизму в соціально-психологічному пізнанні	52
2.3. Евристичний потенціал конструктивізму в добуванні нового соціально-психологічного знання	69
Висновки до розділу 2	76
РОЗДІЛ 3.	
РЕФЛЕКСИВНИЙ АНАЛІЗ ПАРАДИГМАЛЬНО-	
ДОСЛІДНИЦЬКИХ МЕТОДОЛОГІЙ У СУЧАСНОМУ	
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ	
3.1. Багаторівневість парадигмальних дослідницьких карт у методологічній концепції А.В. Фурмана	78
3.2. Критичний аналіз дослідницьких парадигм у теорії і практиці соціально-психологічної роботи	88
Висновки до розділу 3	109
ВИСНОВКИ	110
Список літературних джерел	112

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Методологічна структура сучасного соціологічно-психологічного пізнання сьогодні не дає науковцям чіткого уявлення про те, яким шляхом і з допомогою яких засобів слід рухатися до істинного розуміння-пояснення різних явищ спільного людського побутування. У цій складній проблемній ситуації втрати повноти наукового розуміння соціального буття особистості та її полісуб'єктного довкілля виникла нагальна потреба сформувати систему професійного мислення таким чином, щоб вона якомога реалістичніше відображала наявний стан справ усупільненого та окультуреного повсякдення сучасної людини-громадянина як носія різноманітних відношень, ставлень, зв'язків і взаємодій. Як зазначає професор А.В. Фурман [48], найефективнішим є створення своєрідних лінз, які є парадигмою із її теоретичними модельними уявленнями і концептами, методологічними настановами і принципами, нормативними вимогами і процедурними особливостями, світоглядними орієнтирами та образами, ідеалами і цінностями.

Термін «парадигма» походить від старогрецької мови і буквально означає «приклад», «взірець». В аналітичній культурі та середньовічній філософії – сфера вільних ідей як першообраз, взірець, відповідно до якого Бог-Деміург створив світ суцього. За допомогою цього терміна мислителі прагнули встановити співвідношення між духовним і фізичним, ідеальним і матеріальним світами. У німецькій класичній філософії парадигма обґрунтовувалася як формотвірна сила, головне як ідеальний прообраз матеріального світу. Парадигма значеннево пов'язана із концепцією історичного розвитку науки, згідно з якою остання здійснює свій поступ завдяки конкурентній боротьбі між різними науковими товариствами, що наявна періодами панування окремої парадигми (так званий етап «нормальної науки») та їх розпаду («науковими революціями»). Отож,

парадигма, як визнана в межах конкретної наукової спільноти система аксіом та критеріїв перевірки і спростування, що або є підґрунтям певних теорій, або за умов їх сумнівності характеризує кризовий стан науки, передусім становить методологічну підставу виявлення загального в унікальному, формує певний спосіб світобачення.

Об'єктом дослідження є соціально-психологічне знання як важлива складова професійної компетентності фахівця гуманітарного профілю та форми і методи його логічної організації й методологічного взаємодоповнення. **Предмет вивчення** становлять позитивізм, критицизм, конструктивізм і методологія парадигмальних досліджень як логіко-історичні форми становлення соціально-психологічного знання у сучасному філософсько-науковому дискурсі.

Мета дослідження: обґрунтування епістемологічної евристичності парадигмальної організації соціально-психологічного знання як методологічно досконалої форми здійснення продуктивної мислєдіяльності у соціальній та гуманітарній сферах суспільства. Мета конкретизується у таких **завданнях:**

а) висвітлити сутність та особливості соціально-психологічного знання, зважаючи на типи наукової раціональності;

б) здійснити генезу парадигм соціально-психологічного знання з допомогою засобів методологічних аналізу та рефлексії;

в) проаналізувати й відрефлексувати перспективність новітніх напрацювань в обґрунтуванні багаторівневості парадигмально-дослідницьких методологій як інтегральних форм знання в сучасному соціально-психологічному дискурсі.

Методи дослідження: *теоретичні* – ідеалізації, узагальнення, соціального теоретизування; *емпіричні* – психосоціальне спостереження.

Теоретична новизна одержаних результатів. Проведений аналіз дав змогу дослідити парадигмальну організацію соціально-психологічного

знання і намітити шляхи її кращого розуміння. **Практичне значення.** Дослідження сутності та особливостей соціально-психологічного знання може виявитися корисними в розумінні проблем, що виникають у теоретичній та повсякденній роботі соціальних працівників. Напрацювання можуть бути застосовані при розробці програм спеціальної підготовки та перепідготовки соціальних працівників та управлінців соціальної сфери.

Апробація. За результатами дослідження підготовлено та опубліковано тези доповіді у Збірці наукових праць молодих учених кафедри психології та соціальної роботи юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету (ж. Психологія і суспільство: спецвипуск, 2017 рік).

Структура роботи. Дипломна робота, зміст якої викладено на 120 сторінках (113 сторінок основного тексту), складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел із 75 найменувань та містить 3 рисунки і 2 таблиці.

РОЗДІЛ 1.

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

1.1. Природа соціально-психологічного знання

Прогнози футурологів про те, що ХХІ століття стане століттям гуманітарної науки, збулися – принаймні, в сучасній Україні, де саме соціогуманітарні дисципліни, перш за все економіка, правознавство, політологія, соціологія і психологія, опинилися у фокусі суспільної уваги і переживають підйом – на фоні певної деградації природничої і технічної науки. Високий запит суспільства і найважливіша соціальна роль соціогуманітарних наук поєднуються сьогодні із їх незадовільним когнітивним станом, що змушує відносити їх до «м'яких» або «неблагополучних» дисциплін, протиставляючи «жорстким» і «благополучним» – але тільки в даному відношенні – природничим наукам. У той же час основна частина філософської методології, потенційно здатна допомогти наукам вирішувати їх методологічні проблеми, відноситься до природознавства, будучи переважно узагальненням досвіду розвитку фізики, і практично не враховує специфіку соціогуманітарного знання.

Наявна ситуація породжує три яскраво виражених суперечності. По-перше, суперечність між соціальним і когнітивним «благополуччям»: в нашій країні найбільш «благополучні» в соціальному плані, тобто найбільш запитані і «приголублені» (перш за все, бізнесменами і політиками) соціогуманітарні дисципліни, якнайменше «благополучні» в когнітивному плані. По-друге, суперечність між потребами наукових дисциплін у філософсько-методологічному знанні і віднесеністю самого цього знання: у

філософсько-методологічній рефлексії більшою мірою мають потребу соціогуманітарні науки, тоді як ця рефлексія, в основному, спрямована на узагальнення досвіду природничих наук. По-третє, суперечність між опрацьованістю методологічних засновків наукових дисциплін і їх соціальною потребою: в сучасній Україні найбільш запитаними є ті дисципліни, які не можуть похвалитися опрацьованістю своїх методологічних засновків, та й узагалі наявністю стійкого усталеного знання.

Ці суперечності створюють підвищений попит на методологію соціогуманітарних наук і породжують умови, в яких саме розробка філософської методології соціогуманітарних наук набуває першорядного значення. При цьому досвід пошукувань учених показує, що необхідний розвиток специфічної методології цих наук, бо проектування на них філософської методології, відпрацьованої на матеріалі природничих наук, доповнена презумпцією про те, що соціогуманітарні дисципліни сутнісно не мають своєї специфіки, а є науками, що знаходяться на передпарадигмальному щаблі і ще не досягли властивого природознавству рівня розвитку, дає досить безглузді результати – у вигляді насильного натягування на них явно чужих парадигм [див. 2; 20; 25; 26; 39; 46; 48; 67].

Однією із головних проблем філософської методології науки традиційно є структура наукової теорії. Відповідно прояснення типової структури теорій в соціогуманітарних дисциплінах може стати однією з опорних точок розвитку їх методології.

Відповідним об'єктом для вивчення стандартної структури теорій, які створюються в соціогуманітарних науках, є психологічні теорії, оскільки психологія, з одного боку, є повноправним членом сімейства соціогуманітарних дисциплін, з іншого, – традиційно обтяжується цим членством, дуже прагне (в основному, за допомогою форсування позитивістської методології) бути схожою на природничі науки, і вкрита «гарячими точками», в яких з особливою гостротою і виразністю

виявляються всі традиційні проблеми розвитку соціогуманітарного знання. Разом з тим психологія – достатньо типова гуманітарна дисципліна, і тому все сказане про психологічні теорії повною мірою слід віднести і до теорій в будь-якій іншій гуманітарній науці.

Говорячи про стандартну структуру психологічних і взагалі соціогуманітарних теорій, слід враховувати, що вони не виглядають однаково, а наділені неабиякою різноманітністю, й почасти настільки несхожі одна на одну, що в них непросто виявити згустки знання, що відносяться до однієї науки. У науці побутує думка про те, що у всіх соціогуманітарних дисциплінах наукові теорії значною мірою виражають особово-психологічні особливості їх авторів, але у жодній іншій науці про людину цей зв'язок не представлений так рельєфно, як у психології. Відповідно, психологічні теорії так само мало схожі один на одну, як їх автори, а, скажімо, психоаналіз, за загальним визнанням, що перетворився на культовий ритуал (в своїй методичній частині) і в нову релігію (в своїй теоретичній і ідеологічній частині) західного суспільства, не тільки за змістом, але і за духом радикально відрізняється від бігевіоризму, який теж нині постав свого роду релігією, але лише в наукових колах. Ситуація посилена тим, що психологічні теорії традиційно поводяться як «держави в державі». Також «неспівмірні», як парадигми Т. Куна; відмітають всі інші теорії як артефакти або, в кращому разі, асимілюють як «цвинтарі феноменології»; не вступають одна із одною в конструктивний, та і взагалі у який-небудь діалог, і практично не мають спільних точок перетину. У подібних умовах було б дуже дивним, якби вони були побудовані із орієнтацією на деяку загальну форму, як це властиво природничонауковим теоріям [67].

Разом з тим будь-яка різноманітність, навіть уявна необмеженим і наближена до повного хаосу, завжди може бути впорядкована, наприклад, за допомогою виділення обмеженої кількості певних базових типів, і

психологічні теорії – не є виключенням. Систематизувати їх можна з різних підстав, хоча найперші систематизації, як правило, створюються з опорою на якусь суміш підстав, які не надто відрефлексовані. Так, найпоширенішою систематизацією психологічних теорій є їх розподіл на: а) загальні психологічні теорії і б) теорії середнього рангу, причому дана систематизація широко використовується і в інших соціогуманітарних науках, наприклад, в соціології [26; 39]. При цьому якогось чіткого уявлення про те, де пролягає межа між двома типами теорій і які критерії віднесення до них, немає. Основою локалізації теорій в рамках даної системи координат є переважно інтуїтивні відчуття, породжувані вельми розпливчатими образами «великих» і «малих» теорій. Крім того, психологічні теорії, що виникають як теорії середнього рангу, у разі свого успіху в цій якості часто знаходять тенденцію до переростання в загальні теорії, як, наприклад, теорія каузальної атрибуції і теорія справедливості. Цікаво, що подібне розширення претензій звичайно відбувається у відсутність помітного розширення змісту теорії і сфери її значень, що витісняє основну демаркаційну лінію із когнітивної в соціальну площину. Тут створюється враження, що загальні теорії відрізняються від теорій середнього рангу не більш широкою областю значень або сферою охопту (осягнення) реальності, а лише великим числом прибічників. Втім, у розвитку і самоідентифікації теорій спостерігається і зворотна досить парадоксальна тенденція: теорії середнього рангу, що відносяться до вузьких областей і дозволяють осмислено, тобто на основі певних теоретичних підстав, вивчати конкретні практичні проблеми, зараз користуються більшим попитом, ніж вельми аморфні і погано поєднані із практикою загальні теорії, і тому останні мімікрюють під теорії середнього рангу.

Не відкидаючи вельми умовну дихотомію загальних теорій і теорій середнього рангу, все ж таки слід визнати доцільність розробки і інших систематизацій, зокрема, більшою мірою теорій, що беруть до уваги змістовні, структурні та інші когнітивні особливості. Так, наприклад,

залежно від тих когнітивних дій, які теорії проводять з своїм предметом, вони можуть бути розділені на три категорії: а) теорії-позначення, б) теорії-пояснення і в) теорії-систематизації.

Теорії-позначення в основному задають деяку систему визначень свого предмету, таких, як психіка – це діяльність, мотив – це предмет потреби, мислення – це рівновага аналізу і синтезу і т. ін., і в своїй базовій частині зводяться переважно до систем таких визначень. Теорії-пояснення прагнуть не просто визначити, а пояснити свій предмет і, як правило, роблять це за допомогою того, що генералізує, часто надмірного, деякого ключового для них психологічного механізму. Так, вищезазначена теорія справедливості пояснює всі види людських відносин – від подружніх до міждержавних – на основі поняття про справедливість, стандартної реакції на її порушення і типових способів її відновлення, а згадана разом з нею теорія каузальної атрибуції пояснює всі види соціального сприйняття на основі базових механізмів приписування причин соціальним подіям. У вигляді теорій-систематизацій звичайно постають теорії середнього рангу, що не стільки пояснюють, скільки систематизують свій предмет і виділяють у ньому які-небудь три аспекти, через що їх іноді називають «теоріями-тріадами».

Межі між трьома вказаними типами теорій теж досить розмиті і умовні, оскільки в теоріях-позначеннях завжди міститься деякий пояснювальний потенціал, пояснювальні теорії, у свою чергу, не можуть обійтися без визначень, спираються на систематизації і т. ін. Проте психологічні теорії звичайно тяжіють до одного з цих типів, підтверджуючи міцно вкорінену в методологічну самосвідомість гуманітарних наук думку про те, що якщо природничонаукові теорії переважно виконують пояснювальну функцію, то основна функція теорій в гуманітарних науках – досягнення більш глибокого розуміння, засобами якого можуть бути і пояснення, і визначення, і систематизації.

Перспективною підставою систематизації соціогуманітарних теорій може слугувати і те, на базі якого саме досвіду вони побудовані, ніж обґрунтовані, яку сферу людської діяльності роблять своїм головним орієнтиром. Залежно від всього цього теж можна виділити три типи теорій (тут працює акцентована вище тріадна структура більшості систематизацій): а) теорії, зорієнтовані на буденний досвід; б) теорії, зорієнтовані на емпіричні дослідження; в) теорії, зорієнтовані на загальну методологію або ідеологію.

Мабуть, найяскравішим взірцем теорії, зорієнтованої на буденний досвід, є психоаналіз. В основі її створення лежали не загальнометодологічні міркування і не емпіричні дані, а клінічний досвід аналізу З. Фройдом буденного світу його пацієнтів. Ця теорія часто характеризується як набір метафор, таких, як «Я», «Воно», «Едипів комплекс» і т. ін., жодна з яких досі не одержала повного емпіричного підтвердження. Зате вони чудово вписалися в буденне сприйняття психологічного досвіду, що й постало основною передумовою перетворення психоаналізу в різновид релігії і розповсюдження його культу в західному суспільстві. А основний спосіб верифікації ним своїх базових постулатів і взагалі яких-небудь істин – не зовнішній, шляхом постановки експериментів, маніпуляції якими-небудь змінними і т. ін., а внутрішній – шляхом звернення людини до її внутрішнього досвіду, що інтерпретується в метафоричних поняттях [69].

Теорії, зорієнтовані на емпіричні дослідження, явно складають в психологічній науці більшість, що не дивно за умов тривалого панування в ній позитивістської парадигми. До них відносяться не тільки класичний бігевіоризм, який заради чистоти експериментів пожертвував цілісною особистістю і вважає за краще вивчати не людину, а тварин, але й більша частина когнітивістських теорій, у тому числі і соціально-психологічних. Вони завжди підганяють під себе певний емпіричний досвід, завжди прагнуть емпіричного підтвердження, завжди інспірують безліч емпіричних досліджень, тобто зростають на якомусь емпіричному полі і на ньому ж

розвиваються. І дуже симптоматично, що словом «теорія» в психології часто позначаються не тільки теорії у власному значенні слова – як системи загальних тверджень, але і вся дотична до них практика емпіричних досліджень.

Теорії, зорієнтовані на загальну методологію або ідеологію, як правило, мають чітко описаний родовід – у вигляді системи міркувань, що обґрунтовують висунення певних проблем і логіку їх рішення, побудовані у вигляді поетапного «заземлення» загальнометодологічних або ідеологічних міркувань. Так, наприклад, Ф. Хайдер побудував соціально-психологічну теорію шляхом поетапного виведення з деякої загальної логіки спочатку загального бачення соціально-психологічної реальності, потім – її «центральної ланки», як яка з'явилися міжособистісні відносини, після цього – певного трактування міжособистісних відносин [див. 23]. А при прискіпливому розгляді теорій, розроблених ще у радянській психології – від теорії діяльності до стратометричної концепції міжособистісних відносин – неважко роздивитися не тільки їх крупні загальнометодологічні основи, але і зв'язок з ідеологією, проекцію деяких ідеологічно бажаних формул на психологічну реальність. І цілком закономірно, що такі поняття як, скажімо, «зона найближчого розвитку» народилися саме в нашій ідеологічній зоні.

Зрозуміло, знову слід зафіксувати релятивність відмінностей між трьома типами теорій, кожна з яких взаємопроникна з двома іншими, а часом здатна в них еволюціонувати, як орієнтована на загальну методологію теорія Ф. Хайдера поступово переросла у теорію каузальної атрибуції, виразно зорієнтовану на емпірію. Проте введення даної систематизації теж дозволяє упорядкувати різноманіття психологічних теорій, звівши їх до декількох ключових типів. Взагалі ж важливим завданням виявлення сутності та особливості соціально-психологічного знання слід вирішувати на основі об'єднання (але не змішування) різних умов, що включають і широту сфери їх значень, і спосіб поводження з своїм предметом, і основний вектор

орієнтації, і ще цілий ряд параметрів. Ця задача чекає свого рішення, в даному ж контексті слід лише, зафіксувавши як велику різноманітність психологічних теорій, так і обмеження цієї різноманітності існуванням деяких основних типів, сформулювати твердження про те, що при всій своїй різноманітності, психологічні теорії мають достатньо стандартну базову структуру.

1.2. Зміст, форми та особливості наукового знання у соціогуманітаристиці

Вивчення стандартної структури психологічних та інших соціогуманітарних теорій, ускладнюється, як і будь-який аналіз цих теорій, типовою формою їх викладу. Якщо природничонаукові теорії викладаються чітко і компактно і виражаються, наприклад, за допомогою математичних формул, то соціогуманітарні – у вигляді багатотомних творів, в яких власне теорію нелегко вичленити із супутніх їй думок і розмірковувань. Проте навіть у такому нормативно аморфному контексті стандартна структура психологічних теорій окреслюється цілком помітно. Її найбільш виразно проступаючі елементи – центр і периферія, себто, з одного боку, деякі базові ідеї і твердження, які створюють осереддя теорії, з іншого, – допоміжні по відношенню до нього досвід і когнітивні конструкції.

Слід зазначити, що наявність центру і периферії властива і природничонауковим теоріям, унаслідок чого подібну будову можна вважати властивістю наукових теорій взагалі, а всі існуючі у філософській методології науки уявлення про їх структуру так чи інакше віддають належне центр-периферійним відносинам. І. Лакатош [22], наприклад, виділяє «жорстке ядро» і «захисний пояс», В.С. Стьопин [39-41] – «фундаментальну теоретичну схему» і «допоміжні теоретичні схеми», щось подібне роблять й

інші дослідники [1; 23; 38; 56; 69], і в подібній диференціації виразно проступає центр-периферійна ієрархія. Такі уявлення про структуру наукових теорій, вироблені на матеріалі природничонаукових, переважно фізичних, теорій, в якійсь мірі розповсюджуються і на соціогуманітарні науки. Але якщо ієрархічна побудова у вигляді центру і залежної йому периферії характерна як для природничонаукових, так і для соціогуманітарних теорій, то наповнення і конкретних характер взаємостосунків між цими елементами достатньо специфічні для різних видів наук.

До центральних компонентів психологічних теорій можна віднести: а) загальний образ психологічної реальності, б) центральну категорію, в) відповідний феномен, г) набір основних понять, д) систему відносин між ними, яку, користуючись термінологією В. Стьопіна, можна назвати «сіткою відносин», е) базові твердження [40].

Загальний образ психічної реальності звичайно задається крізь призму центральної категорії теорії (психіка – це діяльність, психіка – це трансформація образів, психіка – це поведінка, психіка – це взаємодія свідомості і несвідомого і т. ін.), яка «знята» з відповідного феномена. Цей наскрізний зв'язок дуже рельєфно представлений, наприклад, в теорії діяльності, де вона набуває майже тавтологічного характеру: центральний феномен цієї теорії – особлива діяльність, центральна категорія – природно, теж діяльність, і вона ж задає образ психіки – як діяльності. Але і в тих випадках, коли, скажімо, центральна категорія теорії і її центральний феномен не співпадають один з одним, три виділені компоненти тісно взаємозв'язані. Так, ключова категорія когнітивізму – образ, бігевіоризму – дія, психоаналізу – мотив, тоді як їх центральними феноменами можна вважати, відповідно, мислення, поведінку і несвідоме. Проте ключова категорія задає бачення центрального феномена (наприклад, мислення – як трансформації образу) і загальне трактування психологічної реальності. Цей

вплив реалізується і у зворотному напрямку – від загального уявлення про психіку до того, що вичленяє центральну категорію, та й узагалі тут не можна позначити які-небудь односпрямовані вектори дії. У той же час іноді послідовність формування трьох описаних компонентів теорії простежується достатньо чітко, як, наприклад, у разі теорії каузальної атрибуції, в процесі побудови якої спочатку вичленувався відповідний феномен – причинна інтерпретація поведінки, потім йому було надано ім'я – каузальна атрибуція, а згодом вся соціально-психологічна реальність постала у вигляді варіантів атрибуції.

Відносини між образом реальності, центральною категорією і центральним феноменом органічні, але не безхмарні, і часом їх паралельна еволюція може породжувати внутрішньо суперечливі конструкції. Взагалі достатньо типовою траєкторією розвитку психологічних теорій є поетапне: а) усвідомлення важливості деякого психологічного феномена, б) формування відповідної категорії, в) оформлення бачення всієї психологічної реальності крізь призму цієї категорії – свого роду «натягування» даної категорії на всю психологічну реальність, г) втрата категорією в процесі її «розтягнення» первинно строгої, та і взагалі який-небудь наочної співвіднесеності, розмивання зв'язку із відповідним феноменом. Подібну еволюцію психологічних теорій описав ще Л.С. Виготський, пояснивши її так: «шлях цей приречений об'єктивною потребою в пояснювальному принципі, і саме тому, що такий принцип потрібен і його немає, окремі частини принципу займають його місце» [3, с. 309]. Усвідомлення ним небезпеки такого шляху не вберегло теорію, основи якої він заклав, від повторення пройденого: категорія діяльності, досить-таки штучно накладена на всю психологічну реальність, явно втратила і свій початковий пояснювальний потенціал, і чітку наочну віднесеність. Адже, за словами Виготського, коли «обсяг поняття росте і прагне нескінченності, по відомому логічному закону зміст його так же стрімко падає до нуля» [3, с.

308]. Е.Р. Юдін, наприклад, продемонстрував розбіжність в цій теорії діяльності як феномена і діяльності як пояснювального принципу, а також явну неспроможність спроб втиснути в нього всю психологічну реальність [65; 66]. Діяльність як пояснювальний принцип, що формує образ всієї психологічної реальності, виявилася абсолютно не тією діяльністю, яка існує у вигляді психологічних феноменів, а доповнена уявленнями про безсуб'єктну діяльність, стала чимось вельми абстрактним.

Таким чином, центральний феномен теорії, її центральна категорія і образ реальності, поєднаний єдиним зв'язком, можуть вступати в суперечності один з одним, загострення ж цих суперечностей може призводити до того, що теорія фактично відмирає і вважається живою унаслідок суто соціальних обставин, наприклад, небажання прибічників визнати вичерпаність її когнітивних ресурсів.

Набори основних понять різних психологічних теорій – їх категоріальні тезауруси – значною мірою перетинаються, що природно, оскільки ці концепції, при всіх їх відмінностях і дистанційованості одна від одної, все ж належать до однієї дисципліни і оперують схожими термінами. Так, основні поняття теорії діяльності – дія, операція, особа, свідомість, мотив, потреба і т. ін. – присутні і в категорійному апараті інших теорій: дія і потреба займають видне місце в понятійному апараті бігевіоризму, операція – когнітивізму, свідомість і мотив – психоаналізу, особа – теорій гуманістичної психології. Очевидні і значні перетини понятійних апаратів цих теорій, особливо, найближчих, відносяться до однієї, наприклад, гуманістичної, парадигми. Проте слід підкреслити, що, хоча понятійні апарати різних психологічних концепцій завжди перетинаються, вони ніколи повністю не співпадають одна із одною, і саме тому набір основних понять можна вважати специфічною ознакою кожної конкретної теорії [65].

Основні поняття теорії завжди підпорядковуються її центральній категорії, і ця підпорядкованість виражена достатньо виразно, маючи

різноманітні прояви – від частоти вживання відповідних термінів до визначення ключових категорій на основі центральної. Набагато важче прокреслити межу тезауруса основних понять на його іншому – «нижньому» – полюсі, вичленувавши їх із безлічі всіх інших термінів, якими оперують прихильники теорії. Можливо, критеріями для вирішення цієї непрості задачі можуть слугувати, по-перше, частота вживання відповідних термінів (про яку можна судити як інтуїтивно, так і на основі строгих процедур контент-аналізу), по-друге, включеність понять в базові теорії. Разом з тим слід визнати, що, коли центральна категорія теорії завжди помітно підноситься над її основним поняттями, то ці поняття не мають чіткої межі з іншими термінами даної науки (а іноді й суміжних наук), внаслідок чого побудувати повний категоріальний тезаурус тієї або іншої концепції, як правило, не вдається.

Зате завжди можна виділити «верхню» частину їх понятійного тезауруса, що безпосередньо дотичний до центральної категорії. Взагалі основні поняття теорії в більшості випадків не тільки підлегли її центральній категорії, але й самі постають в ієрархічну структуру, яка, щоправда, в більшості випадків виглядає нечіткою. Найбільш часто ця структура шикується шляхом вичленення найважливішої частини рівноправних понять і підпорядкування їй всіх інших. Іноді і поняття, що входять в цю найважливішу частину, ставляться в ієрархічні відносини, наприклад, шляхом їх визначення як «мотив – це предмет потреби» (що робить категорію мотиву вторинної щодо категорій предмету і потреби).

Подібні ієрархічні зв'язки поєднуються в мережу відносин між основними поняттями. Слід зазначити, що далеко не завжди відносини між поняттями фіксуються в чітких або взагалі яких-небудь визначеннях. Часто вони взагалі ніяк не експлікуються, проте імпліцитно присутні і можуть бути виявлені за допомогою спеціальної методологічної рефлексії.

Базові утвердження теорій в соціогуманітарних науках виділені надважко, в чому полягає одна з їх головних відмінностей від природничонаукових теорій. Втім, в даному плані соціогуманітарні теорії можна розподілити на два типи, до одного з яких належать теорії традиційного – аморфного – вигляду, які дуже важко звести до обмеженого набору чітких тверджень, внаслідок чого вони навіть їх адептами часто розуміються по-різному, до другого – більш сучасні концепції, автори яких прагнуть формулювати їх у вигляді обмеженого набору чітких постулатів. Приклад теорій першого типу – теорія діяльності, приклади концепцій другого типу – сформульовані в американській психології з американською конкретністю теорії каузальної атрибуції і справедливості. Причому в основі останній лежить поняття справедливого обміну, виражене математичною формулою:

$$\frac{I1}{O1} = \frac{I2}{O2}$$

де O1 і O2 – результати, що досягаються учасникам взаємодії, I1 і I2 – їх внески (і, відповідно, як справедливо трактується взаємодія, результати учасників якої пропорційні їх внескам).

Але все таки значно частіше психологічні, як і всі інші соціогуманітарні теорії формулюються в аморфному вигляді, внаслідок чого їх базові твердження трактуються не однозначно. В тих же випадках, коли дані твердження формулюються чітко і однозначно, вони звичайно звучать як вельми тривіальні констатації, подібно одному з базових постулатів теорії справедливості: люди завжди прагнуть максимізації своїх вигащів. Уявна тривіальність подібних тверджень викликає критику за те, що вони лише узагальнюють буденний досвід, а не виражають наукове знання, а це підриває і репутацію відповідних теорій як власне наукових. Насправді базові твердження гуманітарних теорій виконують дуже важливу і цілком

наукову роль, точніше, набір ролей. Вони розвивають і систематизують образ психічної реальності, заданий центральною категорією, генералізують пояснювальний імпульс, що міститься в ній, і т. ін.

Периферійну сферу психологічних теорій можна розділити на два компоненти: а) власне теоретичний; б) емпіричний. Теоретичний компонент «периферії» містить допоміжні твердження теорії і систему їх аргументування, емпіричний – підкріплюючий теорію емпіричний або буденний досвід.

Допоміжні твердження теорій в соціогуманітарних науках співвіднесені із тим, що В. Стьопін, говорячи про точні науки, називає «приватними теоретичними схемами», відзначаючи, що «останні конкретизують фундаментальну теоретичну схему стосовно ситуацій різних задач і забезпечують перехід від аналізу загальних характеристик досліджуваної реальності і її фундаментальних законів до розгляду окремих конкретних типів взаємодії, в яких в специфічній формі виявляються вказані закони» [40, с. 126]. Проте специфіка соціогуманітарних дисциплін спонукає до істотного коректування даного поняття, про необхідність яку пише учений: «зрозуміло, вживання вже розвинених методологічних схем в новій області припускає їх коректування, а часта достатньо радикальна зміна відповідно специфіці тієї або іншої наукової дисципліни» [40, с. 305]. Допоміжні твердження теорій в соціогуманітарних науках відрізняються від приватних теоретичних схем точних наук перш за все своєю аморфністю і недостатньою впорядкованістю, які, по-перше, не дозволяють говорити про цю маловпорядковану кількість загальних тверджень як про чіткі схеми, а, отже, диктують необхідність коректування відповідного поняття, по-друге, роблять їх вичленування ще складнішим, ніж із базових тверджень. Крім того, в гуманітарних дисциплінах допоміжні твердження теорій пов'язані з їх базовими твердженнями-відносинами не стільки логічної, скільки термінологічної дедуктивної, поєднані в основному термінами, а не змістом.

В типовому випадку вони охоплюють всю сукупність тверджень загальнотеоретичного характеру, які автор теорії – індивідуальний або колективний – формулює в процесі її побудови. В той же час деякі з таких тверджень можуть поступово, шляхом накопичення їх повторень, відлитися в достатньо стабільну і монолітну частину теорії. Наприклад, одне з улюблених тверджень вітчизняних соціальних психологів про те, що всі соціально-психологічні процеси існують і еволюціонують тільки в контексті спільної діяльності, можна вважати одним з базових тверджень теорії діяльності, що постав із її допоміжного твердження.

Емпіричний компонент периферії соціогуманітарних теорій загалом зіставний із тим емпіричним досвідом, на який спираються природничонаукові теорії, і який міцно асоціюється з ними, як, наприклад, експеримент Майкельсона-Морлі з теорією відносності. Проте емпірична периферія соціогуманітарних концепцій куди більш широка, відносини з нею їх осереддя – центральної – частини складніші і різнопланові, а вся різноманітність психологічної емпірії з позицій кожної конкретної теорії поділяється на дві частини – на: а) «свою» і б) «чужу» емпірію.

Кожна з цих частин емпіричної периферії, у свою чергу, теж поділяється на дві частини. «Своя» емпірія – по-перше, на той емпіричний досвід, на який спираються базові і допоміжні постулати теорії і якими підкріплені, тобто її свого роду «опорну» емпірію, по-друге, на результати емпіричних досліджень, виконаних на основі даної теорії, і виявлені в цих дослідженнях феномени – емпірію «надбудовну». Друга частина «своєї» емпірії за обсягом істотно перевершує першу, оскільки практично кожна психологічна теорія породжує цілий напрям емпіричних досліджень, який часом розростається настільки, що теорія не «встигає» за ним, тобто виявляється нездатною узагальнити одержані дані. Ця частина «своєї» емпірії, звичайно, може використовуватися для виконання тієї функції, яку виконує перша частина – підтвердження теорії, для чого, природно, є всі передумови, оскільки

результати емпіричних досліджень, направлених на підтвердження теорії, звичайно інтерпретуються на її ж основі, – добре відома і в природних науках ситуація теоретико-емпіричного «кола». Але все таки їх основна функція інша – експансія теорії, її розповсюдження на все більш широку область емпіричних феноменів, що в гуманітарному співтоваристві еквівалентно зміцненню позицій теорії і розглядається як аналог її розвитку. А як тільки експансія теорії закінчується, починається її стагнація, що незабаром переходить в деградацію й виражається в значному зменшенні кількості прибічників. Себто коли теорія не росте, підживляючись щоразу новим емпіричним досвідом, вона поступово якщо і не вмирає, то починає забуватися, але якщо вона, навпаки, досягає дуже багато, втрачаючи свій первинні пояснювальний потенціал і наочну віднесеність, її чекає така ж сама доля.

До «чужої» для теорії емпірії відносяться феномени і результати емпіричних досліджень, виявлені і одержані на основі інших концепцій. Вона може бути розділена на, по-перше, релевантну, по-друге, іррелевантну емпірію. Релевантна емпірія – це результати емпіричних досліджень, одержані в межах інших концепцій, але «зачіпають» дану теорію, що знаходяться в сфері її «життєвих інтересів». Найрадикальніший, хоча і окремий в реальності випадок її формування – це отримання в руслі інших концепцій даних, які можуть коливати позиції даної теорії, суперечивши її базовим твердженням. Ані активна теорія, що знаходиться у стадії свого роду теоретичної «пасіонарності», ані стагнуюча, і тому вимушена постійно захищатися від «пасіонарних», не можуть цей досвід проігнорувати, особливо якщо її суперниця його загострює. Його треба або «відбити», або асимілювати, переінтерпретувати найбільш вигідним для себе чином. Типові прийоми для цього – загалом ті ж, що і в природничих науках, хоча і з великою питомою вагою суто соціальних та ідеологічних інструментів [67].

Але все таки частіше емпірично встановлені факти потрапляють в сферу релевантну для теорії емпірії не тому, що небезпечні, а тому, що цікаві для неї, будучи емпіричним матеріалом, який потенційно може бути використаний для її експансії і зміцнення її позицій. «Чужа» емпірія активно асимілюється теорією і в тих випадках, коли їй не вистачає своєї власної емпірії, наприклад, коли національна наука з тих інших причин розвивається переважно в теоретичному, а не в емпіричному руслі. Скажімо, радянські психологічні теорії на першому етапі свого розвитку, коли власної емпірії їм не вистачало, активно використовували факти і феномени, виявлені зарубіжними психологами – в рамках концепцій бігевіоризму, когнітивізму і психоаналізу. Тобто як правило, теорія переінтерпретує і асимілює «чужу» емпірію не в захисних цілях, а заради задоволення постійної потреби в емпіричному підживленні, аналогічній потребі живих організмів в їжі.

Трапляються і ситуації, коли теорія не просто підживлюється «чужою» емпірією, але і робить її осередком свого живлення, зростаючи з її переінтерпретації. Так, наприклад, концепція Д. Бема, яка вважає, що установки «виводяться» нами з спостереження за своєю поведінкою, а також доповнююча її дуже популярна парадигма «помилкового зворотного зв'язку», яка виникла в результаті переінтерпретації Д. Бемом – бігевіористом за походженням – результатів емпіричних досліджень, виконаних в руслі когнітивістської теорії когнітивного дисонансу. Далі ця теорія породила свою рясну емпірію, але асиміляція «чужої» емпірії міцно відобразилося в її родоводі [29; 39; 70].

Іррелевантна для теорії «чужа» емпірія – це емпіричні дані і феномени, виявлені в руслі інших концепцій і які не входять в зону її «життєвих інтересів». Іррелевантність основній частині «чужої» емпірії слугує зворотною стороною наявності у кожної теорії «своєї» емпірії. Ця емпірія породжена даною теорією, одержана в результаті дослідження важливих саме для неї проблем, описана в її категоріях, проінтерпретована на її основі і

часто взагалі не має рамкових меж. Відповідно для інших теорій вона іррелевантна, тобто не вписується в їхнє смислове поле, нецікава, незначуща і взагалі для них нібито не існує. Подібна ситуація зустрічається і в природничих науках при співіснуванні несумісних парадигм, але все таки вона характерна перш за все для наук соціогуманітарних, будучи результатом їх роз'єднаності на «держави в державі», кожна з яких живе за власними законами, включаючи правила отримання, інтерпретацією і верифікацією емпіричних даних. Іноді ігнорування «чужої» феноменології виникає не з її іррелевантності, а, навпаки, з високої релевантності і небажаності, тобто з негативної релевантності, як у разі Галілея, супротивники якого просто відмовлялися дивитися у винайдений ними телескоп, або у Скіннера, який з гордістю зізнавався в тому, що не читає журнали, що публікують незручні для бігевіористів дані. Проте в соціогуманітарних науках іррелевантність «чужої» емпірії значно частіше не має під собою прихованої негативної релевантності, а означає її існування в абсолютно іншому смисловому полі – як розмова на незнайомій нам мові, яка звичайно сприймається нами як побічний шум.

«Структуру соціогуманітарних теорій можна б було описати як таку, що складається з центру і периферії, які містять описані компоненти і ними вичерпуються, якби в методологічній рефлексії науки не існувало традиції, закладеної роботами М. Полані» [66]. Але подібно тому, як в структурі будь-якого формалізованого знання імпліцитно присутнє якесь знання, що не формалізується, неявне, причому їх пропорція звичайно оцінюється в співвідношенні один до десяти, будь-яка наукова теорія, особливо соціогуманітарна, теж завжди містить певний неявний компонент. Цей компонент можна умовно назвати прихованою або неявною областю теорії, маючи на увазі те, що вона експлікується лише шляхом спеціально організованої рефлексії, а в офіційному житті теорії практично завжди залишається поза кадром.

Описане ученим особистісне знання нерідко трактується таким чином, ніби воно відіграє важливу роль в процесі побудови наукових теорій, але втрачає її, коли даний процес закінчується, залишаючись поза готових форм наукового знання, таких, як теорії. Якби це було вірним, то наукові концепції у всіх випадках були б чітко окресленими, повністю формалізованими і абсолютно однозначно сприймалися когнітивними конструкціями. Проте в дійсно навряд чи знайдуться хоча б дві люди, які абсолютно однаково розуміли, скажімо, теорію діяльності, і саме в розбіжності способів її розуміння і розвитку корениться основна причина протистояння двох шкіл – послідовників О.М. Леонтєва і послідовників С.Л. Рубінштейна – у вітчизняній психології. Будь-яка теорія, особливо соціогуманітарна, містить безліч неявних значень та імпліцитних тверджень, розуміння яких завжди індивідуальне і здійснюється на рівні особистісного знання, що й породжує головну причину розбіжності смислових полів при сприйнятті теорій у соціогуманітаристиці.

Таким чином, особистісне знання не тільки відіграє найважливішу роль в процесі побудови наукових теорій у соціогуманітаристиці, але й складає істотну частину самих теорій, а також утворює неминучий фон їх сприйняття. Разом з тим прихована область наукових теорій заповнена не тільки цим знанням. Ось, наприклад, як їх характеризує Р. Герох, що вніс визнаний внесок у розвиток теорії відносності: «з моєї точки зору, теорії складаються з незліченної кількості ідей, аргументів, передчуттів, невизначених відчуттів, ціннісних думок, і так далі, поєднаних в своєрідний лабіринт. Саме це скупчення називається “теорією”» [цит. за 67]. В даній характеристиці не тільки відтіняє роль елементів теорії, що не формалізуються, але й позначено, що вони не зводяться тільки до знання, включаючи і компоненти, які власне знанневими, та і взагалі когнітивними назвати не можна.

Тут доречно нагадати про те, що всі ключові методологічні настановлення, що є засновками науки Нового Часу, – раціоналізм, прагматизм та ін., як і будь-які соціальні установки, мали не тільки когнітивний, але також емоційний і поведінковий компоненти. Наприклад, раціоналізм виник з прагнення підпорядкувати стихію відчуттів пануванню розуму, тобто був не тільки системою ідей, але й висловлював певні бажання, був згустком колективних емоцій, а тривале панування раціоналізму і емпіризму в західній культурі було б неможливим без відповідної емоційної основи і закріплення в поведінкових взірцях. Те ж саме можна сказати і про будь-яку методологію, наприклад, про позитивізм, яка, як система дослідницьких установок, має не тільки когнітивну, але також емоційну і поведінкову складові, що робить зовсім не абстрактними метафорами такі поняття, як, наприклад, «методологічні емоції». А, оскільки в будь-якій теорії відображена відповідна методологія, то її некогнітивні компоненти стають і складовим частинами відповідних концепцій, внаслідок чого їх неформальна частина формується не тільки особистісним знанням, але також емоціями і зразками поведінки, що завжди мають особистісне забарвлення.

У принципі це твердження хоча і звучить дещо незвично, але виражає неекспліковану очевидність і навіть тривіальність для філософської методології науки, яка постає із логіки її ключових понять. «Так, будь-яка психологічна теорія задає певну дослідницьку традицію, дослідницька ж традиція, в трактуванні цього поняття Л. Лауданом і його послідовниками, явно не зводиться тільки до її когнітивного змісту. Те ж саме можна сказати про парадигми і інші «одиниці» розвитку науки, найтіснішим чином зв'язані з науковими теоріями. Всі вони є органічною єдністю; а) знання – явного і неявного; б) емоційно закріплених мотивів і намірів; в) поведінкових взірців, тобто основних компонентів соціальної установки» [42].

Та все ж, при достатній універсальності подібної структури наукових теорій, їх емоційна складова найбільш виражена в соціогуманітарних науках.

І справа навіть не в тісному зв'язку останніх з ідеологією, в результаті якої в твердженнях теорії часом бувають відображені певні ідеологічні прагнення, а в тому, що до складу будь-якої соціогуманітарної теорії імпліцитно входить деякий емоційно-особистісний досвід її автора. «Саме тому всі психологічні теорії значною мірою виражають особистісно-психологічні особливості їх авторів, що продемонстроване психобіографами на прикладі В. Джемса, Дж. Саллівена, багатьох інших авторів психологічних теорій і, природно, самого засновника психобіографічного жанру – З. Фрейда» [67]. Психологічні теорії постають як генералізовані на інших людей експлікації внутрішнього світу їх авторів і їх власних психологічних проблем. Зокрема, численні психобіографи З. Фрейда і його особисті визнання демонструють, як гостро він переживав, скажімо, страх перед кастрацією або Едипів комплекс, не залишаючи сумнівів в тому, що введення відповідних понять було проекцією його особистих психологічних труднощів, а відповідні метафори черпнули з тієї специфічної культури, в якій він сформувався. Загалом висновок про те, що до складу психологічних теорій входить не тільки особистісне знання, але і особистісні переживання автора, і саме з рефлексії над переживаннями ці теорії зароджуються, звучить як банальне узагальнення досвіду психологічної науки.

Поняття про неявну сферу або область наукових теорій потребує розширення і в іншу сторону: ця область не тільки, крім особистісного знання, містить особистісні переживання і зразки поведінки, але охоплює також знання, переживання і взірці поведінки надособистісні. Відзначимо тут, що, якщо у філософській методології науки неявне знання в основному асоціюється з особистісним, то в соціології науки – акцентується на тому, що наукове знання, у тому числі і природничонаукове, конструюється в стінах лабораторій, будучи виразом дослідницьких традицій, ідей і значень, специфічних для кожної наукової групи. Це дозволяє говорити про специфічне групове знання, що так само принципово не формалізується, як і

особистісне знання, але до останнього що не зводиться. Групове знання теж входить до складу складової наукової теорії, що не формалізується, а його питома вага особливо велика в тих випадках, коли теорія колективно розробляється (що трапляється дуже рідко) або колективно розвивається (що буває майже завжди). У результаті формуються якісь колективні тезауруси розуміння теорій, відповідальні, зокрема, за те, що прихильники концепцій завжди розуміють їх не так, як супротивники, або за те, що одна і та ж теорія розуміється і розвивається по-різному різними школами.

При цьому також виникають відповідні емоції і формуються зразки поведінки, які, як дослідницькі традиції, частіше мають не стільки індивідуальний, скільки колективний характер. Причому його набувають не тільки такі емоції, як, скажімо, емоційна прихильність до своєї теорії, героїчна рішучість захищати її за будь-яких обставин, своєрідна ідентифікація з нею, не дуже ласкаві почуття до її критиків, загалом зовнішні щодо самої теорії, але відчуття, що становлять її внутрішню тканину. Так, один з аргументів когнітивістів в згаданій вище суперечці з бігевіористами полягав в тому, що можна «фізично відчувати» первинність установок по відношенню до поведінки, хоча в логіці цієї суперечки було неясно, що саме первинне – саме це «відчуття», навіть якщо воно дійсно виникає, або бажання підтвердити свою теорію шляхом виклику в себе відповідного відчуття.

Таким чином, в неявній області соціогуманітарних теорій можна уловити особистісний і груповий компоненти, у свою чергу розділивши кожний з них на когнітивну, емоційну і поведінкову частини. Зрозуміло, і існування цієї області, і її ключові компоненти не слугують привілеєм соціогуманітарних наук. Численні згадки про все це можна знайти і в роботах методологів науки, що відносяться до природознавства. Проте, по-перше, сама область неявного знання в соціогуманітарних теоріях істотно ширша, по-друге, питома вага її емоційного компоненту помітно вища, ніж в природничих теоріях. І саме дані обставини роблять теорії в

соціогуманітарних науках набагато більш аморфними, мало визначеними і допускаючими різні розуміння.

Висновки до розділу 1

Психологія соціального пізнання відносно недавно заявила про себе як про самостійну сферу соціогуманітарної науки, хоча пізнання людиною навколишнього світу – одна із наскрізних проблем культури. В ній легко проглядаються найрізноманітніші аспекти, які співвіднесені з двома найважливішими сферами існування людини: зі сферою осягання тієї реальності, частиною якої вона є, осмислення зв'язків як зовнішнього світу, так і своїх зв'язків з цим світом і, звичайно, зі сферою її діяльності у світі, немислимою без такого усвідомлення. Глобальний характер проблеми змушує розглядати її в різних вимірах – у філософії, мистецтві, науці й у певних сферах практики. Природно, що в кожному з цих вимірів проблема знаходить свій особливий вигляд і пропонує способи підходу до неї. Так складається своя традиція аналізу в кожній з перерахованих сфер. Специфічне вирішення запропонованої в соціальній психології.

У більшості філософських і соціологічних підходів мовиться про ті способи, методи, керуючись якими можна вивчити (пізнати) соціальну реальність. Соціальне пізнання в такому трактуванні – це наукове пізнання всієї сукупності соціальних явищ, відносин, фактів; задача і способи її вирішення дослідником. Другий акцент – це пізнання соціального світу пересічною людиною, непрофесіоналом. «Соціальне пізнання» в даному випадку – не наукове знання, а те «знання», яке складається в безпосередньому життєвому досвіді кожної людини. Останній постає як «наївний психолог» або, принаймні, як «наївний учений».

Соціальна психологія категорично заявила про те, що її інтерес до соціального пізнання пов'язаний з цим другим можливим акцентом. Можна

привести багато причин того, що такий підхід став особливо актуальним у другій половині минулого століття. Ускладнення суспільного життя, що виявляється і в прискоренні соціальних процесів, і у виникненні нових форм та «перетинів» громадських інститутів, і в щоразу бурхливіших соціальних змінах, а часом і катаклізмах, вимагає від звичайної людини, рядового члена суспільства достатньої міри розуміння того, що ж відбувається довкола.

Орієнтація в навколишньому світі, природно, завжди була потребою людини, але вона різко зростає в новій ситуації: орієнтуватися в новому, складному світі можна тільки за вміння більш-менш адекватно інтерпретувати спостережувані факти. Без такої інтерпретації легко загубити сенс розуміння довкілля, так і свого власного місця в ньому. Бурхливий темп соціальних змін, розвиток засобів масової інформації вимагають від людини не тільки більшої адаптації до соціуму, а й уміння впоратися із новою ситуацією, тобто оптимізувати діяльність в ній, а відтак краще зрозуміти, як співвідносяться наші знання про світ зі змінами в ньому. Отож пізнання сутності та особливостей соціально-психологічного знання є сьогодні дуже важливою проблемою.

РОЗДІЛ 2.

ГЕНЕЗА ПАРАДИГМ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

2.1. Переваги та обмеження позитивізму в соціально-психологічному дискурсі

Позитивізм (від лат. *positivus* – позитивний, суб'єктивний) – ідеалістичний напрям, представники якого все справжнє («позитивне») знання вважають результатом конкретних наук, заперечують філософію як науку зі специфічною для неї теоретичною та світоглядною проблематикою. Позитивізм виник у 30-ті роки XIX століття як реакція на спекулятивну філософію та крайні форми містицизму. Він проголосив раціональними лише ті науки, які спираються на безпосередній досвід людини. Засновником позитивізму був французький філософ, учень Сен-Сімона, О. Конт.

Рушійною силою суспільного розвитку є прогрес знання. О. Конт вважає, що в історії змінилося три стадії розвитку думки. Перша – теологічна, коли першопочатком буття проголошувались боги, демони. Друга – метафізична, коли філософи зверталися до «сутностей» – абстракцій типу «матерія» або «дух». Третя – позитивна, на якій, відкинувши вигадки теології та метафізики, мислителі переходять до дослідження світу конкретно-науковими способами, завданням філософії стає констатація найбільш загальних законів, які відкривають позитивні науки. Філософ запропонував класифікацію наук за принципом руху від простого до складного. Перша основна наука в його класифікації – математика, наука про найпростіші об'єкти, потім ідуть астрономія, фізика, хімія, біологія і, нарешті, соціологія. О. Конт був засновником соціології – науки, яка вивчає

суспільне життя з різних боків, поєднуючи теоретичні та емпіричні методи дослідження. Він допускав існування філософії лише у вигляді загальних висновків з природничих та суспільних наук і, претендуючи на подолання матеріалізму та ідеалізму, відстоював феноменалізм [36].

Ідеї Конта виявилися співзвучними з ідеями англійських філософів Дж. С. Мілля і Г. Спенсера. Погляди цих філософів склали початковий фундамент філософії, що отримала назву «першого позитивізму». У другій половині XIX століття почався етап «другого позитивізму», або емпіріокритицизму, творцями якого стали Е. Мах і Р. Авенаріус. Другий позитивізм виник у період кризи природознавства, пов'язаної з новими відкриттями у фізиці, коли було відкрито електрон. Філософія на той час була зведена до теорії пізнання. Керівною тезою емпіріокритицизму стало твердження, що пізнання – це пов'язування між собою відчуттів і уявлень, яке не досягає ніякої «реальності», крім своїх почуттів. Для цього періоду характерне прагнення витлумачити матерію як «відчувану», а аткож «спостереження фактів».

У працях швейцарського філософа-ідеаліста Р. Авенаріуса у понятті «досвід» автор намагається розчинити протилежність матерії і духу, фізичного і психічного, витлумачуючи їх лише як зміст зовнішнього і внутрішнього досвіду. Вчення Авенаріуса про «принципову координацію» («без суб'єкта немає об'єкта і без об'єкта немає суб'єкта») заперечує об'єктивну реальність, що існує зовні і незалежно від свідомості. Об'єктивній істині він протиставляє біологічну цінність пізнання за принципом найменшої витрати сили.

Третій етап позитивізму, або неопозитивізм, виник майже одночасно в Австрії, Англії, Польщі на початку XX століття завдяки успіхам нової форми логічної науки, математичної логіки, що застосовувалася в дослідженнях основ математики. Неопозитивізм являє собою розгалужену філософську течію. Він поєднує різні логіко-філософські школи, підходи, позиції.

Неопозитивізм представляють такі видатні філософи як М. Шлік, Р. Карнап, О. Нейрат, Г. Рейхенбах, представники Львівсько-Варшавської школи А. Тарський, Я. Лукасевич, логік, математик, філософ Б. Рассел, засновник філософії лінгвістичного аналізу Л. Вітгенштейн, А. Кожибський, С. Чейз, С. Хайякава [див. 19].

Неопозитивізм виник як течія, що претендує на аналіз і вирішення актуальних філософсько-методологічних проблем, висунутих у ході наукової революції початку минулого століття. Особливо гострими були проблеми ролі знаково-символічних засобів наукового мислення, відношення теоретичного апарату і емпіричного базису науки, природа і функції математизації і формалізації знання. Так, Г. Фреге, Б. Рассел та інші намагалися здійснити обґрунтування математики за допомогою логічного аналізу, тобто зведення її вихідних понять до логічних термінів.

Польський логік і математик Альфред Тарський – один з головних представників Львівсько-Варшавської школи – вніс значний вклад у розробку методів вирішення проблеми розв'язання, теорію моделей, теорію визначеності понять, розвиток алгебричних методів вивчення обчислення предметів, теорію логік з формулами нескінченної довжини, багатозначну логіку та інші розділи математичної логіки і засад математики. Він дав визначення класичного поняття істини для великої групи формалізованих мов.

Орієнтація на позитивізм і природничо-наукову методологію була характерна для світової і вітчизняної психології протягом значного періоду її розвитку. Методи і результати таких досліджень дали психології багато нового матеріалу, проте цілий пласт проблем залишається досі невирішеним. Методологічний аналіз теоретичних проблем сучасної соціально-психологічної психології показує, що матеріалістичне вирішення низки психологічних проблем часто виявляється неспроможним. Орієнтація на

матеріалістичну парадигму часто вступає в протиріччя із логікою розвитку знання.

Уявлення про людину як продукт соціально-біологічної детермінації пов'язані зі зведенням її життєдіяльності до адаптації до соціально-природничого довкілля. Якби природа людини була дійсно така, то навряд чи гуманістична психологія виявила у людини потребу в самоактуалізації, буттєвих потребах (А. Маслоу) і одночасно – явища наркоманії, алкоголізму та суїциду на тлі задоволення матеріальних і соціальних потреб (В. Франкл).

Вивчення еволюції соціально-психологічного позитивізму на наших теренах неминує торкається питання історії світогляду вітчизняної інтелігенції й усієї суспільної думки останніх часів. У марксистській історії суспільних наук досить докладно досліджувався вплив на суспільну свідомість філософії і соціальної психології марксизму і соціалістичних учінь. Противники марксизму підкреслювали негативний вплив його на наш світогляд й ідеологію. Звертаючись до вітчизняної релігійної філософії, вони трактували її як нереалізовану тенденцію в розвитку громадської думки. Однак дуже мало хто приділяв достатньо уваги впливу позитивістської доктрини на вітчизняну думку, суспільну свідомість та ідеологію. Для більш повної розробки цієї тематики необхідно звернення до еволюції позитивізму в нашій країні, починаючи із часу появи теорій перехідного характеру, в їх взаємодії з іншими течіями соціально-психологічної і філософської думки. Крім цього, вивчення історії позитивізму дозволяє зробити висновок, що громадська думка того часу представляла собою органічну єдність, де різні напрямки розвивалися в тісній взаємодії та плідному взаємовпливі.

«Роботи, присвячені історії розвитку вітчизняної соціально-психологічної і соціально-філософської думки, можуть бути представлені у вигляді трьох основних груп. По-перше, це роботи досліджуваного періоду: праці Є.В. де Роберті, М.І. Карєєва, М.М. Ковалевського, В.М. Хвостова, С.Л. Франка, П. І. Новгородцева, Б.А. Кістяковського, П.О. Сорокіна. По

друге, роботи сучасних авторів з історії філософії і соціальної психології. По-третє, це мемуарна література, яка завдяки багатству і глибині її змісту слугує цінним джерелом необхідних відомостей» [65].

У працях із позитивізму, неопозитивізму у силу специфіки цілей і завдань, які ставили перед собою їх автори, позитивізм аналізується тут або коротко як окрема течія соціально-психологічної думки, або в них представлені лише окремі представники позитивізму і неопозитивізму. Загалом число робіт, присвячених позитивізму, досить невелика. Крім ряду статей (матеріали про творчість П.О. Сорокіна), дуже цінна й інформативна монографія Б.Г. Сафранова, яка містить величезний матеріал, але навіть в ній не порушені деякі аспекти цієї теорії. Узагальнюючи аналіз сучасної літератури, можна сказати, що якщо ще кілька років тому проблеми вітчизняної соціальної психології розроблялися дуже мало, то сьогодні зростаюче число самих різних публікацій уможлиблює постановку питань більш загального плану і вироблення цілісного уявлення про природу і еволюцію соціально-психологічної науки в нашій державі.

На основі аналізу існуючої літератури можна з певністю сказати, що ще не існує робіт, спеціально присвячених еволюції соціально-психологічного позитивізму в нашій державі. У проаналізованій літературі майже не приділяється уваги його взаєминам і взаємовпливу з іншими течіями наукової думки. Наше дослідження, зрозуміло, не претендує на те, щоб дати вичерпну картину позитивістської соціальної психології, оскільки напрямок це було надзвичайно широким і багатограним. Ми звертаємося до творчості тих авторів, які відіграли особливу роль у розвитку соціально-психологічної науки і завдяки яким отримує пояснення тих чи інших змін в психології, соціології та філософії. Подібним чином, до робіт психологів, соціологів і філософів-позитивістів ми зверталися тоді, коли це було необхідно для того, щоб показати, як той або інший неопозитивістський напрямок впливав на позитивістську теорію, і навпаки. Ми вважали за необхідне приділити

особливу увагу насамперед тим роботам, в яких міститься критичний аналіз позитивізму, його теорії, методології та історії, з тим щоб, наскільки це можливо, скласти найбільш об'єктивне цілісне уявлення про поглядах на позитивізм як «ззовні», так і «зсередини». Це не тільки допомагає виробити судження про еволюцію позитивізму, але й визначити його місце в загальній картині розвитку соціально-психологічної думки (тобто, визначити місце і роль позитивізму в суспільній свідомості і соціально-психологічній науці).

У рамкових межах позитивізму на першому етапі склалося кілька натуралістичних напрямків. Це географічний напрямок, де своєрідність соціокультурного розвитку пояснювалася будь-яким географічним чинником – кліматом, ґрунтами або системою річок, і де ставилися і обговорювалися проблеми, які становлять головний зміст першого етапу розвитку соціальної психології: поняття про еволюцію, солідарності, кооперації, аналіз взаємин особистості і суспільства. Іншою основною гілкою натуралізму в соціальної психології був органіцизм. Всі прибічники при аналізі соціальних явищ зверталися до запозиченого з біології поняття організму як функціональної системи. Вельми цінними в надрах цієї течії постали передумови системного підходу в соціальної психології, перші спроби аналізу соціально-психологічної структури, а також те, що саме в роботах перших органіцистів були закладені основи нової науки про суспільство – соціальної психології – як самостійної наукової дисципліни [66].

Поряд з послідовними прихильниками позитивістської доктрини були в науковці, які, може й не вважалися позитивістами, але відчували серйозний вплив позитивізму, і основні ідеї яких, явно чи неявно, в тій чи іншій мірі несли позитивістський відбиток. Якщо на початковому етапі розвитку соціальної психології спостерігалася прагнення до стабілізації теорії, то до 90-х років XIX століття в ній стають чітко помітні ознаки кризи. Починають піддаватися критиці основні поняття, які застосовувалися позитивістською соціологією. Позитивістському соціологізму протиставляється

«індивідуалізуючий історизм» неокантіанців, об'єктивізму – інтуїтивізм, «розуміння» соціально-психологічної реальності, суб'єктивного сенсу соціально-психологічних процесів. У результаті науковці доходять до ідеї автономії наук про дух на противагу ідеалу «соціально-психологічної фізики» – позитивістському натуралізму, зближує соціальну психологію із природознавством і намагався звести специфіку суспільного життя до простих і елементарних законів.

Відомо, що з перших кроків розвитку позитивістської соціальної психології послідовники О. Конта ставилися до позитивістської теорії критично. Будучи великими методологами громадської науки, вітчизняні соціологи поєднували у своїй творчості теоретичний пошук з історично-науковим аналізом і висловили ряд ідей, які дозволили на сучасному рівні продовжити традицію, пов'язану із прагненням до синтезу в соціально-психологічній теорії.

Позитивісти першої, класичної хвилі, опинилися на стику епох найвищого розквіту позитивізму і його кризи, і в його творчості співіснували перші принципи соціальної психології і досягнення першого позитивізму з досить зрілим критичним аналізом позитивістської теорії і деякими ідеями майбутнього оновленого позитивізму. «До того ж, будучи істориком соціальної психології, М. Ковалевський вніс великий вклад в аналіз її розвитку, що стало однією з підстав подолання її кризи. Як критик учений рухався в загальному руслі сучасних йому теоретичних суперечок. У роботах «Сучасні соціологи» і «Соціологія» він велике місце приділяє аналізу теорій одного фактора. Але набагато важливіше і цікавіше те, що в теорії самого Ковалевського, часто званої плюралістичною, ми знаходимо передумови другого етапу розвитку позитивістської соціальної психології – багатофакторного підходу» [3]. Є.В. де Роберті розвивав філософські та загальнотеоретичні підстави позитивістської соціальної психології. Завдяки цьому першим побачив і проаналізував зародження в позитивізмі нового

напряму – неопозитивізму. Біосоціальна гіпотеза походження суспільства, яку він запропонував, була спробою розвитку з нових методологічних позицій позитивістської теорії пояснення походження соціальних фактів. Говорячи про місце теорій цих учених в соціальній психології та їх вплив на наступне покоління вітчизняних неопозитивістів, можна сказати, що вони мають перехідний характер від класичного позитивізму до неопозитивізму. Для них характерним є інтерес до психологічних елементів в соціологічній теорії і пов'язаний з цим суб'єктивізм; «плюралістамність» соціологічної теорії.

Нині актуальне завдання національної освіти – це розробка концепції виховання морально розвиненої особистості; критеріїв розвитку психічних функцій і структур індивідуальності молодого покоління. Ключ до вирішення цієї практично важливого завдання знаходиться в площині теоретичних уявлень психології про сутність і природу особистості, Я, свідомість і самосвідомість, інтелект і волю людини. Особливістю даного історичного етапу в нашій психології є те, що в ній вже немає однієї «єдино вірної» методологічної парадигми. Сьогодні перед психологією постає можливість вибору методолого-теоретичних підходів і орієнтацій дозволяє їй здійснити свободу вибору того світогляду, який виявиться найбільш адекватним її предмету.

У психології поряд із раціональними, матеріалістичним напрямком завжди існувала орієнтація на ідеалістичні і релігійні традиції. Століття тому виникла духовна психологія як альтернатива «фізіологічній» психології, що давала лише уривчасті уявлення про психічні факти і явища, за якими не видно людини. С.Л. Франк першим назвав емпіричну психологію, за допомогою якої неможливо зрозуміти себе і правильно побудувати свої відносини з іншими, психологією без душі. Н.Я. Грот вважав найважливішим завданням науки розробку вчення, формує міцні основи для морального життя людини [64].

Трансперсональна психологія, спираючись на практику клінічної та психотерапевтичної роботи, стверджує важливість виділення в людині духовного компонента. Уявлення про духовну природу людини в межах трансперсональної психології неоднорідні, тому що ґрунтуються на різних духовних і релігійних вченнях, найчастіше окултних. Гуманістична психологія (В. Франкл, Р. Мей, Е. Фромм) також відзначає наявність в людині духовного, «ноетичного» виміру. Сьогодні в психології характерна «втеча в функції» (О.Г. Асмолов), людина «розсипалася» на безліч функцій, диспозицій, процесів, реакцій. Тому дуже актуальною є проблема розробки концепції цілісності людини, поставлена гуманістичною психологією і вітакультурною психологією (А.В. Фурман). Сучасна психологія потребує парадигми, що подає розвиток людини як цілісної і духовно-моральної істоти.

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне в рамках вітчизняної психології звернутися до духовно-релігійної спадщини нашої національної культури. Освоєння досвіду інших систем пізнання, що не вписуються в традиційну психологічну парадигму, має цінність і значення в розумінні психічного, а головне – людини як його носія.

Концепція цілісного розвитку людини, розроблена на основі інтеграції знань про людину в сучасній психології і християнської антропології є підставою для вирішення ряду проблем:

- наповнення конкретним смисловим змістом категорії «цілісності» при розгляді природи людини, а також окремих психічних структур і функцій;

- розкриття сутності механізму психічного розвитку просвіти нової якості людини;

- побудова ієрархії смислів, цілей, напрямів і критеріїв як цілісного розвитку людини, так і її окремих структур і функцій;

– нове розуміння онтології свідомості, самосвідомості і природи «Я» для психологічної служби в освіті;

– уведення в психотерапевтичну практику морально-аксіологічної і смислової координат для більш продуктивного розв’язання проблеми розвитку клієнта соціальним послуг.

«Методологічні і теоретичні основи дослідження склали теоретичні погляди філософів і психологів екзистенціального гуманістичного спрямування – К. Ясперса, М. Гайдеггера, Е. Фромма, В. Франкла, А. Маслоу; релігійно-філософського напрямку – Н.Я. Грота, М.О. Бердяєва, М.О. Лосського; засновників теорії систем А.А. Богданова, Р. Ешбі, представників теорії акмеології професійного розвитку О.О. Бодальова, Е.Н. Богданова, А.А. Деркача, В.Г. Зазикіна, Н.В. Кузьміної, а також теорія індивідуальності Б.Г. Ананьєва, інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна, концепція людини С.Л. Рубінштейна, теорія відносин особистості В.М. Мясичева, психології розвитку суб’єктивної реальності В.І. Слободчикова, Є.І. Ісаєва, духовно-морального розвитку особистості Б.С. Братуся. Теоретичні основи християнської антропології виявилися в святоотцівському переданні, творіннях преп. Максима Сповідника, св. Григорія Панами, св. Григорія Нисського, св. Теофана Затвірника, а також в працях християнських богословів і філософів В.С. Соловйова, В.В. Зінківського, С.Л. Франка, арх. Кипріяна Керна, В.М. Лосського, С.М. Заріна, С.С. Хоружого» [67].

При розробці концепції розвитку людини і її індивідуальності необхідно включати духовний вимір, сутність якого осмислена в релігійно-філософських концепціях, в тому числі і в християнському вченні про людину.

Принцип цілісності в розумінні феномена людини є загальним і для сучасної психології та для християнської антропології. Інтерпретація первинності паралельно протікаючих фізичних і психічних явищ відображає

світоглядну позицію, а й наукова та християнська точка зору підкреслюють цілісність людини в кожному акті життєдіяльності. Інтеграція сучасного науково-психологічного знання про людину, а також християнських уявлень про неї становить необхідну повноту і достатність для розробки концепції цілісної людини. Категорія індивідуальності, що містить і духовний вимір людини, є адекватним вираженням цілісності феномена людина.

Концепція цілісності людини створила підстави для розробки моделі становлення гармонійної одухотвореної індивідуальності. Становлення індивідуальності через гармонізацію її потенцій (індивідуальна властивостей) і тенденцій (особистісних властивостей), їх одухотворення являє собою процес «спеціалізації» форми буття індивідуальності, набуття нею унікальності. На основі теоретико-експериментальних даних вченими виділені наступні стадії становлення гармонійної одухотвореної індивідуальності: а) адекватні самосвідомість і Я-концепція; б) наявність індивідуального стилю діяльності та поведінки; в) життєтворчість; г) набуття автентичності і гармонійності; д) одухотворення індивідуальності [29; 69].

Гіпотеза про те, що концепція цілісної людини і її розвитку, розроблена на основі інтеграції психологічних і християнських знань про людину, може представляти евристичну цінність для вирішення теоретичних і практичних завдань психології, отримала підтвердження на наступних прикладах. Дослідження дозволяють стверджувати, що енергетичний потенціал – стан активації мозку – є інтегральним параметром індивіда, який в системі «індивідуальність» забезпечує виконання психічної діяльності і при певній конфігурації, зумовленої індивідуальними особливостями, виявляється оптимальним при успішній діяльності. Критеріями розвитку інтегрального параметра індивідуальна структури є набуття здатності до довільної регуляції своїм станом, набуття стійкого стану бадьорості, миру і радості, а також одухотворення тілесного субстрату.

Інтегральними параметрами структури індивідуальності «суб'єкт діяльності» є інтелект і працездатність. Християнське вчення про душу і її засади представляють для сучасної психології евристичну цінність, тому що увагу до принципу неподільності функціонування дає нове розуміння: а) джерел протиріч в сучасних даних нейрофізіології і, відповідно, механізму цілісності психічної феноменології; б) центральної ролі почуттів і волі в психічної феноменології; в) підстави для нової класифікації видів розумової діяльності [29].

Критеріями розвитку інтегрального параметра «інтелект» є гармонійність розвитку всіх його складових, а також одухотворення розуму – набуття Істини в пізнанні світу і себе. Інтегральним параметром структури «особистість» є система відносин і смислів людини. Евристичність поняття особистості для сучасної психології полягає в утвердженні духовно-морального початку як неодмінного компонента особистісної структури, а також її аксіологічного аспекту. Моральна регуляція постає критерієм зрілості, найвищого розвитку особистості, її акме; а особистість розуміється як духовно-психічне утворення, що характеризується системою відносин людини до світу, до себе, до інших людей, до Бога.

Можливо, в найближчому майбутньому виникне синтез знань про «псюхе» і дух, психології та богослов'я, який буде названий або «психопневмологією» («пнемо» – дихання), або «пневмопсихологією», або духовною психологією, або просто антропологією, але в новому значенні – як вчення про цілісну людину.

Відомий релігійний філософ і богослов В. Зінковський говорив про завдання зв'язку Образа Божого в людині зі вченням про людину в науці і філософії, як актуальною і необхідною. Актуальність взаємозв'язку богословського вчення про людину з науково-філософським до кінця ХХ століття і початку ХХІ століття, до теперішнього часу, не тільки не знизилася, а ще більше зросла, тому що психологія з рангу теоретичних

дисциплін перейшла в 90-і роки до практичної роботи з людиною, що підсилює її відповідальність за плоди своєї діяльності. Інтеграція наукових і релігійних знань про людину та її розвиток являє ту повноту, яка є необхідною і достатньою для відображення цілісного феномена «Людина». Концепція цілісної людини містить конструктивний підхід для вирішення прикладних завдань розвитку, навчання і лікування людини.

2.2. Здобутки і прорахунки критицизму в соціально-психологічному пізнанні

Осмілене вживання виразів «критична теорія», «критицизм» є складною справою. Його неоднозначність вимагає чіткого визначення того, що, власне, мається на увазі, а його претензійність припускає, що дане значення терміну добре умотивоване. У зв'язку з цим корисно ознайомитися із смисловим навантаженням цього виразу. Він фактично використовується сьогодні в різних «мовних іграх»: співвідносячи власне розуміння критичної теорії із прийнятими варіантами її трактування.

Ідея «критичної теорії» набула широкої популярності у великому діапазоні соціально-гуманітарного пізнання протягом останніх десятиріч (переважно в англomовному академічному середовищі) під впливом двох основних чинників. По-перше, це інтенсивний розвиток досліджень, що не вписуються у традиційну дисциплінарну таксономію і заявляють про свій міждисциплінарний або постдисциплінарний характер (феміністська і постколоніальна теорія, area studies, науки про інформацію і комунікацію та ін.). Терміни «постдисциплінарний» або «трандисциплінарний» представляються переважними, оскільки на відміну від вже звичної «міждисциплінарності», яка лише підтверджує «кріпацтво» дисциплін над дослідниками (наприклад, історик саме як історик співробітничав з

соціологом, психологом, філософом, економістом і т. ін. у вивченні «суміжних проблем»), дослідницька ідентичність формується тут достатньо вільно щодо дисциплінарних конвенцій. Учені, розглядаючи процес зміни професійної самосвідомості науковців у соціологічному ключі, пов'язують це головню із інтенсивним розвитком специфічного нового прошарку «культурних посередників» (фахівців із реклами і PR, стилістів і дизайнерів, соціальних працівників і т. ін.), які сплітають знання і культурні цінності із ринком та іграми влади.

По-друге, через ряд трансформацій соціетального характеру набувають змін як співвідношення між економічною діяльністю, медійними практиками, застосуванням влади і культурним виробництвом, так і режим комунікації інтелектуалів. Зрештою відбуваються істотні зміни в самосвідомості науковців XXI століття. Зокрема, досліднику, котрий претендує на значущість своїх зусиль, ставиться додатковий контур обачності рефлексії. Разом із традиційною для будь-якої академічної діяльності «дисципліною мислення», що забезпечує достовірність одержаних результатів, дослідницька компетенція припускає також рефлексію на соціальну ситуацію самого вченого і політичні імплікації отриманого знання.

«Ці дві тенденції розвитку соціально-гуманітарного знання – трансдисциплінарності й політизування рефлексії – утворюють той контекст, в якому термін «критична теорія» сьогодні уживається в найбільш загальному плані. Сьогоднішній загаль теоретичних дискурсів є значною мірою результатом зростання міждисциплінарності в сучасних гуманітарних науках, а сама міждисциплінарність може розглядатися як результат колапсу, постановки під питання старих дисциплін. Потреба в теорії була також політичною потребою, народженою розумінням того, що теорії ніколи не бувають політично безневинними. Вони виражають певні політичні забобони і відтворюють їх, навіть якщо вони й це заперечують» [61, с. 7].

Не можна не помітити певну дивність вживання терміну «критична теорія» в даному контексті: він не позначає взагалі ніякої певної теорії або цілісної дослідницької програми, а посилає до різноманіття (теоретичних) дискурсів, надто різних за своїм походженням, змістом, спрямованістю. Ці дискурси, які почати перераховуються через кому – марксизм, франкфуртська школа, психоаналіз, постструктуралізм, фемінізм, постколоніалізм та ін., – знаходяться в складних і неоднозначних відносинах один із одним (змістовної залежності, взаємовпливу, конкуренції, взаємного накладення і т. ін.) і самі не є внутрішньо єдиними. Видимість єдності цієї невизначеної туманності додає її зв'язок із Франкфуртською школою, звідки і запозичається сам термін. «Як відомо, в програмній статті 1937 року “Традиційна і критична теорія” М. Хоркхаймер систематично розробив концепцію особливого типу теоретичного знання, ключовими характеристиками якого були саме міждисциплінарність і практико-політична заангажованість. Конгеніальність із установкою хоркхаймерівського проекту і слугує підставою використання виразу “критична теорія” як збірне позначення для різноманіття дискурсів, що не зводяться воедино в наочно-тематичному, методичному і стилістичному планах» [61, с. 9].

У даному контексті вживання виразу «критична теорія» є систематично двозначним: воно використовується одночасно в «широкому» і «вузькому» значеннях. Даний термін може використовуватися достатньо вільно для позначення усього спектру теорій, які займають критичну позицію відносно суспільства і гуманітарних наук, або намагаються пояснити виникнення об'єктів свого пізнання. У набагато більш вузькому значенні він відноситься також до основної лінії в діяльності франкфуртської школи і, зокрема, до робіт Т. Адорно і М. Хоркхаймера [62]. Причому співвідношення із франкфуртцями тут є конститутивним: якщо воно зникає, вираз «критична теорія» стає розпливчатим настільки, що взагалі втрачає своє специфічне

значення і уживається як синонім критичної позиції індивіда відносно наявної дійсності, позиції, що є одним з атрибутів модерної раціональності загалом.

Такі рухи, як фемінізм, постколоніалізм, мультикультуралізм і дослідження расизму, на практиці розділяють загальну ідею критичної теорії незалежно від того, як вони оцінюють діяльність франкфуртської школи. У свою чергу, виявляючи домінування сексизму, колоніалізму, етноцентризму і расизму у різних соціальних і гуманітарних науках, кожен із цих рухів заявляє саме свій критичний проект як найефективніший засіб викриття ідеологічних механізмів, що беруть участь у виробництві знання на зворотній стороні соціально-психологічного пізнання.

Тож термін «критична теорія» є позначенням іносказання тенденцій трансдисциплінарності та політизування рефлексії, що відрізняє сучасне соціогуманітарне пізнання, і посилає до різномірної сукупності дискурсів, в яких дані тенденції знаходять своє втілення. Видимість визначеності цієї дискурсивної туманності може додавати їй асоціація з *cultural studies*, завдяки якій критична теорія в широкому значенні постає як свого роду бриколеська методологія культурних досліджень [61]. Останні набули розвитку в англomовному світі в 60-90-х роках минулого століття у контексті більш загального руху університетів до нових видів полідисциплінарного аналізу. Тому не випадковим є те, що їх прихильники знаходяться в опозиції до істеблішменту традиційних університетських дисциплін, а самі «культурні дослідження» інституціоналізуються, як правило, у вигляді центрів і лабораторій, а не кафедр і факультетів.

Лейтмотивом *cultural studies* є розгляд культурних феноменів в аспекті організуючих їх відносин панування і підкорення, пов'язаного з гендерними, класовими, расовими та іншими відмінностями. При цьому культурні форми і процеси розглядаються як динамічні сили, а не як вторинні утворення, залежні від інституційних форм або від політичної або економічної

організації. Проте єдиної програми «культурних досліджень» не існує – це різноманіття дослідницьких практик, здійснюваних виходячи з різних позицій, в локально зумовлених соціокультурних контекстах і обставинах академічної діяльності. Об'єктами вивчення при цьому постають такі різноманітні дискурси як реклама, архітектура, міський фольклор, кіно, мода, фотографія, молодіжні субкультури, література, телешоу та ін. Лише полісемія слова «культура» дозволяє використовувати ярлик «культурних досліджень» для збірного позначення складних перегруповувань в різних академічних спільнотах, на ділі ніяк не поєднаних у спільний процес. Звідси виявляється, що будь-яка оповідка про розвиток «культурних досліджень», що зображає його як еволюцію якоїсь зв'язної програми, є фікцією [61]. Разом з тим, оскільки всі сміливі зачини потребують власних «міфів походження», генеалогію, що зводить безкрайні поля сьогоденних соціокультурних досліджень до Бірмінгемського центру, має свій сенс.

Таким чином, зв'язка із «культурними дослідженнями» не додала визначеності «критичній теорії в широкому значенні», оскільки в даному випадку одна дискурсивна туманність «визначається» через іншу. Проте в сьогоденньому слововжитку від розглянутого поняття критицизму можна відрізнити ряд інших, які володіють більш вузьким і визначеним значенням. Перш за все, це «омонімічне» поняття, що стоїть дещо окремо. Термін «критична теорія» використовується тут в значенні, що не має істотного співвідношення ані з франкфуртцями, ані з установкою соціального критицизму взагалі. Під «критичною теорією» тут мається на увазі теоретично насичена літературна критика, що розглядає літературу не стільки в понятійній перспективі авторських намірів, скільки в плані ідеологічної, риторичної, естетичної структури тексту і культури, в якій він був проведений. Л. Тайсон так роз'яснює починаючим науковцям важливість «критичної теорії»: абстрактна теорія, по видимості не має нічого загального з нашим живим інтересом до науки і нашим повсякденним світом, тільки і

робить можливою проникливу інтерпретацію текстів. Знайомство із теорією дозволяє зрозуміти, що навіть наші «безпосередні» і «природні» інтерпретації літератури «заражені» теорією: вони засновані на певних допущеннях, які мають теоретичний характер і були непомітно засвоєні нами. Критична теорія є прекрасним засобом для розуміння літератури завдяки тому, що вона показує нам світ і нас самих в новому світлі і тим самим посилює нашу здатність мислити логічно і креативно [61].

Критична теорія, у свою чергу, намагається пояснити початкові допущення і цінності, на яких ґрунтуються різні форми літературної чи наукової критики. Адже коли ми інтерпретуємо літературний чи науковий текст, ми здійснюємо літературну чи наукову критику; коли ж ми розглядаємо критерії, на яких ґрунтується інтерпретація, ми займаємося критичною теорією. У буквальному розумінні критика є додатком критичної теорії до літературного чи наукового тексту, неважливо при цьому, чи експлікує дана критика теоретичні допущення, що визначають інтерпретацію. Широке визнання того, що критика не може бути відокремлена від теоретичних допущень, є насправді однією з причин тому, що слово критика часто використовується таким чином, неначебто воно містило і слово теорія.

Далі, дуже часто, кажучи «критична теорія», учені мають на увазі франкфуртську школу і Ю. Хабермаса. Відзначимо, що таке розуміння фігурує в двох основних версіях, що розрізняються смисловим навантаженням сполучника «і»; перша з них долучає Хабермаса у франкфуртську школу, яка тим самим фактично ототожнюється з критичною теорією. Саме назва «франкфуртська школа» в найбільш загальному плані позначає мислення, яке, несучи на собі відбиток ідей К. Маркса, проте не є догматично марксистським. Говорячи більш точно, воно відноситься до філософії, яка робить предметом розгляду суспільні відносини, а також бере до уваги свою власну суспільну зумовленість [62]. Цей аналіз суспільних

відносин повинен долати форми мислення, в яких суспільство лише стабілізується в тому вигляді, в якому воно існує; як «критична теорія» влади і панування він повинен указувати можливий шлях до емансипації від існуючого і бути в цьому відношенні практичним.

Друга версія визначення «критична теорія – це франкфуртська школа і Хабермас» є не такою спрощеною, як перша, і частково враховує принциповий розрив з франкфуртцями, виражений як в самому змісті філософії Хабермаса, так і в його недвозначних самовизначеннях. Концепції основних представників цієї школи розглядаються тут як дві послідовні форми критичної теорії. Критична теорія – це метафора для певного виду теоретичної орієнтації, яка зобов'язана своїм походженням Канту, Гегелю і Марксу, своєю систематизацією – Хоркхаймеру і його колегам в Інституті соціальних досліджень у Франкфурті, а своїм розвитком – послідовникам, особливо групі, яку очолював Ю. Хабермас. Термін «критична теорія» є як загальним, так і спеціальним. В загальному значенні він посилає до того критичного елемента в німецькій філософії, початок якого пов'язаний з гегелівською критикою Канта. У більш спеціальному значенні він зв'язується з тією орієнтацією відносно філософії, яка в ХХ столітті знайшла свій вираз у Франкфурті. Своєрідний «франкфуртоцентризм» в розумінні критичної теорії зберігається і тут, хоча К. Расмуссен і намагається інтерпретувати її динаміку в більш широкому контексті німецької філософської традиції [61].

Вживання виразу «критична теорія» в значенні «франкфуртська школа і Хабермас» в цілому є достатньо умотивованим, зокрема, тим, що сама модель критичної теорії вперше одержала систематичну розробку в програмних роботах Хоркхаймера, що розробка сучасних параметрів «критичної соціальної науки» була одним з лейтмотивів теоретичного пошуку Хабермаса, а також недовгою його приналежністю до Інституту соціальних досліджень як асистента Адорно [62]. Разом з тим при найближчому розгляді виявляється ряд неув'язок, що роблять це розхоже

слововживання лише умовно-прийнятним. А саме, воно засновано на трьох некоректних допущеннях. По-перше, сучасна форма критичної теорії ототожнюється з діяльністю хабермасіанців. По-друге, допускається фундаментальна змістовна спадкоємність між франкфуртською школою і сучасним соціально-філософським критицизмом, що невірно навіть щодо Хабермаса. Останній проголосив «новий початок» проекту «критичної теорії суспільства», будучи вмотивованим до цього вже абсолютно іншим метафілософським і соціально-культурним контекстом. У його теорії комунікативної дії (як версії критичної теорії) інші ідейні витoki і принципovий інший зміст, ніж в учнів. Отже про спадкоємність в даному контексті можна говорити лише в значенні загальної схожості установок, але не в значенні істотних наочно-змістовних запозичень [див. дет. 61; 62].

Нарешті, по-третє, передбачається, що вже з самими франкфуртцями все зрозуміло – це «критична теорія у вузькому і власному значенні слова», її класична форма, що слугує прообразом для всіх більш пізніх зачинів подібного роду. Проте при більш уважному розгляді в понятті критичної теорії франкфуртської школи виявляється двозначність як «синхронічного», так і «діахронічного» плану. В структурі інституту досить виразно розрізнялися «центр» (Хоркхаймер, Адорно, Маркузе, Левенталь і Поллок) і «периферія» (Фромм, Беньямін, Нойманн, Кірххаймер). Причому «периферійними» дослідниками були розвинені (або хоча б намічені) альтернативні моделі критицизму. Деякі з яких (в першу чергу маються на увазі ідеї Беняміна) запитані в даний час, тоді як концепції «центральных» представників вже зайняли своє місце в музеї інтелектуальної історії. В «діахронічному» плані критична теорія франкфуртської школи така ж неоднозначна; перш за все, різко відмінні дві її історичні фази. Перша втілена, головним чином, в програмних роботах Хоркхаймера (її відмінні риси: модифікована марксистська критика капіталізму, установка на союз філософії із емпіричним соціально-науковим знанням, позитивна

перспектива соціальної емансипації), друга знайшла найбільш яскравий вираз в «Діалектиці освіти» (критика модерної раціональності як така в її пізнавальному і соціально-культурному проявах засобами філософсько-історичного есеїзму; зображення негативної діалектики прогресу, що привела в історичний тупик). Таким чином, стосовно франкфуртської школи цілком можна говорити про декілька «критичних теорій». Якщо ж про франкфуртську модель критичної теорії мовиться в однині, то щоб уникнути двозначностей слід конкретизувати, яка саме з її іпостасей мається на увазі в соціально-психологічному аспекті дослідження [62].

Усі ці неув'язки, очевидні при уважному розгляді, все ж таки не означають неправомірності вживання виразу «критична теорія» в значенні «франкфуртська школа і Хабермас», але лише визначають межі його осмисленого вживання. Дане розуміння критичної теорії варто назвати «навчальним», хоча воно відрекомендовано і не тільки в підручниках. За своєю суттю воно схоже дидактично на виправдані спрощення, що допомагають рубрикувати оригінальні ідеї і концепції, наклеюючи на них етикетки приналежності до тих або інших «ізмів» («течій», «шкіл» та ін.), і тим самим малювати зручну для сприйняття загальну картину розвитку і сучасного стану соціально-психологічної думки. Уявлення, які складають цю картину, є не помилковими, а «умовно-істинними».

Услід за «омонімічним» і «учбовим» поняттями, можна виділити ще декілька варіантів вживання терміну «критична теорія» із досить чітко окресленим значенням. Загальним для цих варіантів є їх побутування в сучасному соціально-психологічному мисленні, що реагує на «виклики змінного світу» і намагається теоретично осмислити те, що відбувається. Тобто мовиться про «критичну соціальну теорію» в її актуальних версіях. Унаслідок свого робочого характеру ці варіанти розуміння критичної теорії ще майже не відклалися в словниках і підручниках, але їх легко можна вичленити з текстів самих сучасних теоретиків.

Перш за все, констатуємо наявність «соціологічної» версії критичної соціальної теорії. Така виникла в контексті перегляду ряду базових допущень, аксіоматизованих соціологічною традицією, і пошуку нових режимів концептуалізації соціального життя в передовій соціології останніх десятиліть. Яскравим прикладом в зв'язку з цим може служити позиція Е. Гідденса, який пов'язує актуальність ідеї критичної теорії в кінці ХХ століття із реаліями суспільства «пізнього модерну». Тут варто звернути увагу на внутрішню структуру гідденсівського варіанту. «Важливе перш за все те, що, відмовляючись від зображення детермініста історії, «критична теорія без історичних гарантій» вже не має права наполягати на необхідній єдності теорії і практики. Власне кажучи, будь-який науковий аналіз сучасного соціального життя з її високим динамізмом розкриває темпоральність існуючих інститутів і тим самим породжує розуміння їх історичної мінливості і відвертості для подальших трансформацій» [61]. Інакше кажучи, будь-який соціальний аналіз імпліцитно є соціальною критикою і має трансформативні імплікації для того, що він описує. Ці імплікації можуть слугувати підставою для критико-теоретичної позиції, але самі по собі вони ще не указують на те, як ці внутрішні можливості зміни можуть бути зреалізовані і чи слід їх взагалі реалізовувати. Тому «реалістичний» компонент знаходить доповнення в «утопічному» компоненті: критична теорія поєднує соціально-наукову інтерпретацію іманентних змін з нормативними моделями «хорошого суспільства». Гідденс підкреслює смисловий зазор, існуючий між двома компонентами: з того, що є, не можна вивести те, що бажане. І саме тому, що історія не володіє об'єктивною телеологією, не може бути привілейованих суб'єктів позитивної суспільної зміни і, зокрема, немає ніяких підстав вважати такими суб'єктами обділені і пригнічувані групи.

Близьку позицію займає У. Бек. Реалії суспільства «другого» модерна вимагають корінного перегляду уявлень про соціальне життя, що склалися в

епоху модерна «першого». В цьому контексті критична теорія стає сутнісно синонімом необхідної самокритики «суспільства ризику». Тож «критична теорія» – це епістемна форма, яку природним чином приймає сучасна передова соціологія (соціологічна теорія). Візьмемо приклад П. Бурдьє: яких тільки помилкових посилів і дихотомій колишнього соціологічного мислення він не подолав, проте він недвозначно відмовляється від честі бути зарахованим до «критичної соціології» або «критичної теорії». Остання, на його думку, обтяжена інтелектуалістськими ілюзіями «великої теорії», тоді як сам учений зовсім не прагне побудови загальної теорії соціального світу. Запропонований ним соціоаналіз реалізується як вивчення різних соціальних полів, специфіку і межі яких можна визначити лише емпіричним дослідженням.

Крім того, «соціологія соціології», трактуючи Бурдьє як необхідна передумова справжньої соціологічної практики, є, як це ні парадоксально на перший погляд, жестом деполітизування соціологічного і соціально-психологічного мислення. Виявлення в роботі об'єктивування прихованих інтересів, інвестованих дослідником, і вигод, які вона йому обіцяє, – це, за Бурдьє, є засобом досягнення більш повної об'єктивності. Пафос радикальної рефлексії – кристалізована науковість соціологічної практики, а не занурення її в охоплюючі соціально-політичні або соціоетичні проекти. Умовою утворення соціальної науки є відмова задовольняти соціальний попит на інструменти маніпуляції і легітимації. Соціально-психологічній науці не слід виправдовувати своє існування служінням якимсь зовнішнім їй цілям; вона повинна головно боронити свою автономію і самостійно визначати свою значущість і свої функції.

Строга соціально-психологічна наука володіє лише іманентною дієвістю: вона дає шанс дізнатися про те, в яку гру насправді граємо, і зменшити ступінь маніпуляції нами силами тих полів, в які ми залучені. Ця наука дозволяє нам роздивитися майданчики, на яких ми дійсно

користуємося певним ступенем свободи, і локалізувати тим самим точки застосування відповідальної дії, але що ж нам робити на цих майданчиках, слід вирішувати вже без допомоги соціології чи психології.

Соціологія – це діалог, що продовжується, з людським досвідом, і вона має майбутнє саме тому, що ближче за всі інші академічні дисципліни підходить до охопту людського досвіду в його повновагомості. «Оскільки ж відмінною рисою людського стану є моральність, вимоги «етичної нейтральності» соціології Бауман вважає самообманом» [61]. Бути моральним – значить робити вибір в умовах невизначеності, знаючи, що речі можуть бути хорошими або поганими і що вони можуть бути іншими, ніж є зараз, але не знаючи при цьому, які саме речі хороші, а які погані. Звідси відбувається етика як соціальна спроба наділяти деякі з альтернатив перевагою. Тому ж служить і культура: вона зменшує чинник випадковості в людському існуванні шляхом додання деяким видам вибору переваги перед іншими. Культуру часто розуміють як початок інерції, а не зміни; «культура» синонімічна «звичкам», «рутині», «забобонам». Але термін «культура» позначає той факт, що людський світ ніколи не є тим, що остаточно «постав», сформувався. І якщо використовувати поняття культури у вказаному значенні, тоді соціальна теорія, що всерйоз зважає на культуру, повинна бути «критичною». Термін «критична теорія» не слід використовувати для позначення якоїсь певної «школи». Критична теорія відсовується убік і поміщається в окрему теку тоді, коли основна течія в соціології зайнята моделюванням і підтвердженням монотонності соціетального самовідтворювання. Сутнісно ж критична теорія – це такий різновид теоретизування, в якому експліцитно промовляється те, що неявно передбачається самою природою нашого культурного способу існування. Якщо вдуматися в єство культури як основоположного людського способу буття, вираз «критична теорія» здається плеоназмом: соціальна теорія, яка

прагне відповідати своєму об'єкту, не може бути ніякою іншою, окрім як «критичною».

Така позиція видається регресією від соціології до своєрідної «моральної метафізики»: соціологічна концепція ґрунтується на уявленні про трансісторичну «людську природу». Проте, придивившись уважніше, ми бачимо, що моральність як «конститутивна межа людського існування» не так вже позачасова: вона недвозначно скорельована із феноменом сучасності, що з'являється тоді, коли розвалюється старий порядок самовідтворення нерелексії. Соціологічні рефлексії докладно розкривають людські наслідки «амбівалентного» розгортання «сучасності» і її сьгоднішніх видозмін («постмодерн», «глобалізація»).

Саме ця констатація дозволяє висновувати: «думаюча» соціологія набуває форми критичної теорії в тих випадках, коли передова думка включає в свій склад контур глобальної «діагностики часу» і співвідноситься з так чи інакше трактуючим «зсувом сучасності». Саме це співвідношення поміщає позицію соціолога в «охоплюючий» етико-політичний контекст і робить нормативну перспективу органічним елементом соціологічної точки зору. Підкреслимо, що в даних випадках йдеться про «стихійну» критичну теорію, що мимовільно виникає в академічній соціології унаслідок її внутрішніх трансформацій без визначального впливу традиції франкфуртської школи або лівих політичних проєктів.

Ще одне істотно відмінне від «соціологічного» розуміння критичної соціальної теорії ми знаходимо в сучасній лівій думці, яскравим прикладом якої є постмарксистська стратегія. «До постмарксизму в широкому значенні можна віднести безліч концепцій, що радикально поривають з марксистською ортодоксією. А у вузькому і «власному» значенні слова «постмарксизм» – ця самоназва теоретичної і політичної позиції, заявленої Е. Лакло і Ш. Муфф. У контексті занепаду марксистської думки, вони зробили «деконструктивне» перепрочитання марксистській традиції,

визначаючи її наново і одночасно виходячи за її межі. У результаті постмарксизм є цікавою інтеграцією теоретичних перспектив західного марксизму, постструктуралізму Дерріда і Фуко та психоаналізу Лакана на загальній платформі антиесенціалізму і з переважанням соціально-політичного акценту. Намічена ними інтелектуальна і політична перспектива виявилася цілком відповідною реаліям і проблемам кінця ХХ століття. Постмарксистську версію критичної соціальної теорії можна трактувати як політичну філософію, яка перевизначає лівий політичний проект після колапсу держсоціалізму і за умов неоліберальної гегемонії» [61].

Трактування постмарксизму як політичної філософії є надто вузьким: адже в його рамках була запропонована також і певна соціальна онтологія. Проте звернемо увагу на крайній антиесенціалізм останньої і на те, що теза «суспільства не існує» розгортається в зображення не просто «контингентною», а саме політичною артикуляцією соціального поля. Політичне, зовсім не локалізуючись в «надбудові», первинне щодо соціального, так що соціальне саме по собі існує тільки як рутинізація і забуття свого політичного походження. У зв'язку з цим, правомірно говорити про підкреслений антисоціологізм постмарксистської точки зору. Отже постмарксизм – це все ж таки політична філософія, правда, така, яка припускає розширення політичного далеко за межі політики в конвенційному значенні.

«У протистояннях постмодерністів і неомодерністів постмарксизм позиціонується посередині. Лакло і Муфф солідарні з переконанням в «незавершеності проекту модерну», але, на відміну від Хабермаса, переконані в необхідності позбутися епістемологічної перспективи просвіти: остання стала перешкодою для розуміння нових форм політики, характерних для сьогоденних суспільств. І постмодернізм слід сприймати саме як констатацію кризи одного приватного проекту в рамках модерну – просвітницького проекту самоутвердження. Ця серединна позиція

постмарксизму добре видима у центральному понятті гегемонії: умовою виникнення відносин такого типу є те, що деяка особлива соціальна сила приймає на себе функцію репрезентації загальності, радикально із нею несумірною. Постмарксистський підхід протистоїть як допущення певної загальності в соціальному полі, яка не була б опосередкована гегемонією, так і розумінню частковостей як просто співіснуючих без якогось універсалізуючого опосередкування» [61]. Така контамінована універсальність, по-перше, існує в постійній нерозв'язній напрузі між загальністю і часткою і, по-друге, її функція не набута назавжди, а завжди зворотня.

Постмарксизм розуміється ними як нова теоретична опорна точка для лівої політики в ситуації останнього десятиріччя ХХ і початку ХХІ століття. Після краху держсоціалізму і історичної перемоги лібералізму ліва ідея зіщулилася до лівоцентризму, або взагалі розчинилася в ідеології «третього шляху». Постмарксизм в зв'язку з цим претендує на обґрунтування радикально-демократичної альтернативи об'єктивності глобального капіталізму, що припускає глибоке перетворення існуючих відносин влади. При цьому наявні існуючі ліберальні демократії розуміються не як ворог, якого потрібно перемогти в цілях створення якогось абсолютно нового суспільства. Проблема полягає не в системі твірних суспільних цінностях, які викристалізувалися в принципах свободи і загальної рівності, а в системі влади, яка перевизначає і обмежує дію цих цінностей. Відповідно йдеться про поширення боротьби за рівність і свободу на більш широкий спектр соціальних відносин шляхом гегемоніального скріплення воєдино безлічі «особливих» видів боротьби – антикапіталістичної, антирасистської, антисексистської та ін. Проект «радикальної і плюральної демократії» – це власне й програмно-політична іпостась постмарксизму.

Третій варіант розуміння критичної соціально-психологічної теорії дозволяє говорити про цілісну і еволюціонуючу парадигму. По-перше, це

подолання моделі свідомості в постметафізичній філософії ХХ століття. У результаті передумовою будь-якого філософування, що претендує на актуальність, є визнання того, що розум повинен розглядатися як тілесно втілений, культурно опосередкований, переплетений з соціальною практикою і те, що укорененість і різноманітність основних категорій, принципів, процедур і тому подібного означає, що критика розуму повинна здійснюватися в зв'язці з соціальним, культурним та історичним аналізом. В контексті сучасних метафілософських дискусій, критична соціальна теорія постає як перспективна стратегія здійснення критики подібного «нечистого» (*impure*) розуму. По-друге, це підвищення уваги до повсякденних комунікативних практик в сучасному соціально-науковому пізнанні. Завдяки цьому критичне осмислення суспільного життя дістало можливість позбавитися моделі праці як підкорення природи, на якій була односторонньо зациклена франкфуртська школа, і тим самим концептуалізувати соціальний спосіб організації суспільства. Саме на цьому шляху відкривалася перспектива продуктивної взаємодії філософської рефлексії з полідисциплінарним соціальним дослідженням – взаємодії, яка була програмно проголошена Хоркхаймером, але на ділі так ніколи і не була реалізована через обмеженість інструментально-трудової моделі концептуалізації соціального життя. Нарешті, по-третє, це соціально-культурна криза сучасності, що вимагає корінного переосмислення модерну. В зв'язку з цим критична соціальна теорія заявляється як така інтелектуальна стратегія, яка, з одного боку, заперечує провіденціалізм в розумінні динаміки соціального життя і визнає проблеми, народжені просвітою. З другого боку, утримуючись від постмодерністської огульності в діагностиці часу, вона намагається практикувати іманентну і диференційовану критику модерну.

Дану версію критичної соціальної теорії по праву можна назвати «соціально-психологічною», адже тут йдеться про внутрішню трансформацію («соціалізацію») цілісної наукової установки.

Критицизм може трактуватися по-різному. Причому не тільки в значенні можливості вибору між різними варіантами, але і в значенні правомірності всіх наявних варіантів: прагматичне переконання і в даному питанні розумніше за есенціалістську віру. Безрозсудно вважати, що існує якась критична теорія сама по собі, за ступенем відповідності якої можна ранжувати різні версії її розуміння: так ми лише догматично фіксуємо власну обмежену версію. Розумніше приймати, що саме вираз «критична теорія» фактично розуміється так-то і так-то і це розуміння має систематичний характер у визначеному колі користувачів, то цього вже і достатньо для виправданості даної версії, хоча з погляду наших власних критеріїв вона і може виглядати дивною.

Наприклад, поняття, яке було названо «омонімічним», європейські науковці визнають «неправильним», але навряд чи вони переконують в своїй правоті американських учених. Інша справа, що важливо по можливості точно визначати контекст, в якому те або інше поняття фактично працює і відриваючись від якого воно по суті позбавляється сенсу: якщо, наприклад, намагатися використовувати поняття критичної теорії так, як ніби в ньому дійсно мається на увазі якась окреслена теорія, воно неминуче стає міражним. Отже навряд чи можливо осудно практикувати «сучасну критичну теорію в широкому значенні». Що стосується «учбового» поняття, то саме нарочите спрощення визначає його ефективність в педагогічній практиці ВНЗ.

Постмодернізм звичайно містить псевдоісторичне проголошення епохального переходу, яке на ділі блокує аналіз умов і перспектив змін, що фактично відбуваються у сучасних суспільствах. По-друге, апелюючи переважно до дискурсивних форм, постмодерністи ігнорують включеність культури в соціальні практики. По-третє, імплікуючи релятивізм, постмодерністська теорія позбавляє сенсу саму ідею критики.

Щодо «критичної соціальної теорії» підкреслимо, що всі виділені версії – «соціологічна», «політико-філософська» і «соціально-філософська» – представляються досить відособленими: у кожній своя мотиваційна історія і своє турбування, жодна для свого виникнення не потребувала інших. Правда, є і схожість; перш за все, це осмислення «зсуву сучасності» і немодерністська позиція. Але перше з'ясовано швидше пріоритетністю даної теми для соціальної думки 80–90-х років ХХ століття загалом, а друга – тим простим фактом, що сама ідея критики припускає визнання «горизонту модерну» і тому критика, явно суперечить останній і собі самій.

2.3. Евристичний потенціал конструктивізму в добуванні нового соціально-психологічного знання

Багато проблем сучасної соціальної психології сягають корінням в культурно-історичне минуле. До їх числа належать соціальне планування, формування світогляду і цінностей сучасного суспільства, проблема співвідношення мистецтва і суспільної свідомості, питання взаємовідношення людини і техніки, співвідношення і взаємозумовленість матеріального середовища і свідомості людини. Багато з цих питань у всій соціальній гостроті поставлені на початку минулого століття конструктивізмом.

Альтернативним щодо бачення епістемологічного відношення «об'єкт – знання» є конструктивізм (соціальний, радикальний, особистісний), що розлого утверджує некласичну епістемологію як окрему впливову метапарадигму гуманітарного знання, котра багатовекторно реалізує ідею конструювального характеру соціокультурної дійсності самим суспільством. Він, на противагу позитивізму і критицизму, виходить із постулату принципової неможливості отримання під час пізнавальної творчості

об'єктивного знання. Іншими словами, конструктивісти відштовхуються від протилежного: знання, у процесі майже безперервних ситуаційних інтеракцій і міжособистих стосунків (передусім спілкування) як певної гами чи гармоніки думок, ідей, цінностей і смислів, є продуктом соціального і культурного конструювання, що із різною мірою повноти інтерпретує як об'єкти соціуму, так і саму соціальну дійсність у цілісному наборі її ознак, властивостей, характеристик, даностей [48].

Подальше самовизначення конструктивізму творилося під знаком соціальної значущості творчості. Прийшовши в своїй абстрактній творчості до конкретного матеріалу, багато художників легко сприйняли і матеріалізм в його цілісному розумінні. Футуристична орієнтація, властива «лівому» мистецтву взагалі, органічно поєдналася із ідеологічною установкою на «світле майбутнє». Точки зіткнення конструктивізму з матеріалістичною концепцією історії знайшлися і в оцінці ролі науково-технічного прогресу і техніки зокрема. Відбувся симбіоз естетично-художніх та ідеологічних установок, внаслідок чого сформувався самобутній «радянський конструктивізм», що відрізнявся від західних аналогів ідеологічним і явно вираженим соціальним змістом.

Прийнявши соціально-політичну доктрину радянського ладу, конструктивізм розділив і всю утопічність його соціальних проєктів, зробивши ряд спроб провести їх в життя за допомогою матеріальної творчості і всебічної організації життя соціуму. Тема утопії є надзвичайно важливою для розуміння соціальних процесів в історії СРСР і особливо актуальною в світлі подальших перспектив її розвитку, і аналіз утопічності соціальної практики конструктивізму відіграє в даному випадку важливу роль обліку помилок і досягнень.

З одного боку, науковий підхід припускає ухвалення неоднозначної радянської дійсності 20-30-х років ХХ століття як духовно-ціннісної і інтелектуальної системи, з другого боку, гуманістична оцінка процесів, що

відбувалися в тогочасній історії і культурі, неминуче веде до критичного осмислення ряду явищ, до числа яких в рамках конструктивізму належать, зокрема, ідеї колективізації побуту і суспільного життя у ряді проєктів будинків-комун, конструювання форм суспільного життя і поведінкових моделей, формування певних рис світогляду засобами агітації і пропаганди.

Проблеми конструктивізму залишаються актуальними впродовж всього ХХ століття, про це свідчить періодичне повернення до ідей і цінностей конструктивізму в художній і буденній реальності. Характерно, що кожного разу ці «повернення» виникають на соціальному підґрунті, а не через внутрішні процеси розвитку мистецтва. Перший «поворот» до конструктивізму відбувся в 60-і роки на фоні зміни усієї культурної парадигми. Нові цінності – простота, раціональність, функціональність, конструктивність – знаходять значущість на всіх рівнях суспільного і особистісного життя людини. Наукові відкриття в сфері макро- і мікросвітів знов відроджують футуристичний світогляд, характерний для конструктивізму. Прості істини як етична основа, простота і лаконічність дизайну як сфера незаселеного: ось соціальні заломлення конструктивізму 60-х років.

Про відродження конструктивістської естетики свідчить і сучасний дизайн – як «речовий», так і віртуальний (рекламні ролики, комп'ютерні заставки, рекламні стенди і плакати, обкладинки журналів тощо). Конструктивізм виявляв пошуки антитези «лихоліттю», «безстильності», «безструктурності», протиставляючи себе «розмитій» епосі постомодерну, в чому також бачиться актуальність дослідження соціально-психічних механізмів дії конструктивізму. Тим більше, радіус цієї дії у багато разів збільшився, завдяки засобам масової інформації: дизайн телевізійних студій, заставок і рекламних роликів знов несе конструктивістський світогляд в соціальне довкілля.

Актуальність розгляду цього питання також визначається тим, що у сфері сучасної реклами, PR-кампаній та інших видів дії на масову свідомість активно використовуються формальні досягнення конструктивізму, виражені в гаслі, агітці, плакаті, монтажі, що враховують особливості цілеспрямованої дії і сприйняття.

У рамках конструктивізму склалося особливе відношення до техніки і машини, філософські та соціально-психологічні витоки якого ще мало досліджені. А тим часом, образ техносфери, основи якого були закладені конструктивізмом, є одним з ключових для усвідомлення соціально-психологічної сучасності.

Таким чином, численні прояви конструктивізму в соціальному середовищі як організуючі початки стають актуальними і нині.

У науковій літературі спеціально не ставилося питання про соціально-філософські та соціально-психологічні аспекти конструктивізму. Нами проаналізована філософська картина світу конструктивізму, досліджений його цілісний світогляд; досліджена проблема «організації свідомості» тими засобами в рамках конструктивізму, які раніше розглядалися в плані естетичному або художньо-технологічному; вивчені можливості конструктивізму як цілеспрямованого засобу агітації і пропаганди; розглянута проблема людини і техніки, як одна з ключових як для конструктивізму початку ХХ століття, так і для сучасності. Сьогодні ученими уведено в науковий обіг визначення «антропоморфізації техніки» в мистецтві конструктивізму і проаналізовані його філософські та соціально-психологічні витоки, а також деякі наслідки в сучасному соціальному сприйнятті техніки і техносфери.

У сучасній конструктивізму теорії культури, естетики і суспільної думки робилися перші спроби соціальної і культурної оцінки цього напрямку, фіксації його алгоритмів, теоретичного осмислення. Часто ці дослідження (які почасти мали відвертий пропагандистський характер) стимулювали

зворотну реакцію з боку конструктивізму, що сприймав деякі положення як свої власні і утілюючи їх в життя.

Багато конструктивістів роблять спроби теоретичного обґрунтування своєї творчості. Серед них виділяються роботи по архітектурному конструктивізму М. Гінзбурга, засновника архітектурної школи конструктивізму і творця «функціонального методу». Основи театрального конструктивізму відображені у ряді робіт В. Мейерхольда. Вживання методів конструктивізму в кіномистецтві відображено в роботах С. Ейзенштейна, концептуальні основи літературного конструктивізму фіксуються в працях К. Зелінського, А. Чичеріна, В. Маяковського. Теоретична робота велася художниками А. Родченко, А. Ганом та ін. У всіх цих роботах, так чи інакше, присутня очільна роль психосоціального чинника в творчості, проте вона швидше декларується, ніж обґрунтовується з психологічних позицій. Починаючи із 30-х років, відомим фактом розформовування творчих організацій і утвердження єдиного методу соціалістичного реалізму, довгий час у вітчизняній науці конструктивізм, як і багато інших явища «лівого» мистецтва, був предметом замовчування або ярої критики як прояв «формалізму», «західництва». Інтерес до конструктивізму знову виник в 60-і роки, стимулюючи зміну політичної влади, перебудову всієї системи цінностей під впливом науково-технічного прогресу. Стають актуальними «прості істини» – раціональність, функціональність, конструктивність. Стає актуальним і ліве мистецтво 20-х років, дослідницький інтерес до якого підігрівався десятиріччями заборон. Соціально-психологічний аспект творчості аналізується в них лише у зв'язку з тогочасною культурною ситуацією.

Показовим моментом для повернення до конструктивізму було також відродження його принципів в самій художній творчості радянського андеграунду – у формуванні нових стилів концептуалізму і кінетизму. Проте роль соціального чинника в останніх радикально змінилася за принципом

«від осоружного», трансформувались в своєрідний вид критики тоталітарного ладу художніми засобами конструктивізму. Побічно співвідносяться з проблемами конструктивізму праці по історії і теорії вітчизняної культури, зокрема роботи Ю. Лотмана (в тому числі присвячені проблемам кіноестетики). З проблемою соціального конструювання в рамках конструктивізму перекликається ряд праць, присвячених соціальному проектуванню (І. Ляхов, Л. Коган, С. Панова, Н. Харитонов), проте, власне матеріал конструктивізму в них не зачіпається.

У 90-і роки тема конструктивізму є однією з тих, які найбільш активно розробляються технічною естетикою і психологією дизайну. Їй присвячені численні публікації, виступи на конференціях, окремі монографії, серед яких виділяються роботи Е. Сидоріної, в яких якнайповніше розкриті «підводні течії» усередині конструктивізму, його численні заломлення в різних видах мистецтва, боротьба угруповань, теоретичні розбіжності, помилки і досягнення, у тому числі освітлені деякі проблеми ідеології. Соціально-психологічний характер мистецтва конструктивізму розкривається в роботах із філософії дизайну К. Кантора. Інтерес до вітчизняного конструктивізму проявляє і західне мистецтвознавство, що має свій в розпорядженні архіви багатьох художників, які емігрували, в даних роботах достатньо велику увагу надане соціально-психологічним питанням нашої культури загалом [67].

У вивченні даного питання ми опиралися на наукові публікації, монографії, статті, наукові праці з проблем соціальної психології, психології техніки, культурології, технічної естетики, історії літератури і музики. Серед них особливої уваги заслуговують наукові роботи, присвячені проблемам раціональності (В. Стьопін, Н. Автономова, В. Швирьов, В. Порус), соціального конструювання (П. Бергер, М. Кастельс, І. Ляхов, Р. Антонюк, Л. Коган, С. Панова, Н. Харитонов, В. Глазичев, К. Холостенко), філософії техніки (К. Мітчем, Х. Ленк, В. Горохов, В. Розін, В. Горюнов). Ще один тип джерел – результати творчості конструктивістів – живопис, графіка, плакат,

абстрактні конструкції, взірці одягу і предметів побуту, архітектурні проекти (як здійснені, так і «паперові») поетичні і музичні твори, документальні і художні фільми, театральні постановки. Важливу частину даного типу джерел займають проекти конструктивістів, безпосередньо пов'язані із соціальним плануванням.

Оскільки маніфести, виступи, теоретичні роботи самих конструктивістів мали швидше художньо-естетичний і соціально-декларативний, а не безпосередньо соціально-психологічний характер, то в сфері відтворення вітакультурної картини світу конструктивізму і виявлення основних його світоглядних рис застосовувався метод соціально-психологічної реконструкції. Відносно ряду питань, пов'язаних з політичними, ідеологічними і культурними аспектами історії, був використаний проблемно-історичний метод.

Тож можемо констатувати, що жоден напрям в європейській культурі трьох останніх сторіч не володів такою могутньою експансією у всі сфери життя людини, як конструктивізм. Різною мірою прикладні функції спостерігалися в стилях бароко, рококо, ампір, бідермайер, модерн. Можливо, модерн із його жаданням облагороджування форм повсякденного життя був понад усе близький до конструктивізму. Але сам конструктивізм явив безпрецедентне вторгнення мистецтва, що зрозуміло як своєрідний інженерний вид творчості, не тільки в речову, матеріальну сферу, але і в сферу соціально-психологічних відносин і людської психіки.

У нас конструктивізм набув такого важливого значення з кількох причин. У першу чергу, «всеосяжність» і «всебічна застосованість» конструктивізму відповідала типово вітчизняному максималізму, пошуку універсальних категорій буття. Перетворювальний потенціал конструктивізму виявляв новий шлях реалізації національної ідеї, охарактеризованої М. Бердяєвим як постійне прагнення до перетворення дійсності.

Конструктивізм — це те, що є стрижнем людської творчості: організованість, свідомість, раціональність. Якщо шукати ці опори в тому, як будують піраміди, як складена хата, як як каменяр кладе цеглу, як робить лавку тесляр і т. ін. — тоді межі конструктивізму гранично розсунуться. Для нас все, що володіє цією організованістю, свідомістю, або те, в чому ми можемо це розглянути — а озброєним оком можна в будь-якому хаосі, стихії побачити свій закон — має відношення до конструктивізму.

Також важливим є на сьогодні ті формальні досягнення, які конструктивісти виробили в сфері направленої дії і ефективності сприйняття. Про це свідчить сьогодні верстка журналів і рекламних плакатів, монтаж рекламних роликів, художнього і документального кіно, комп'ютерний дизайн телевізійних заставок і Інтернет-сторінок. Методи, застосовані в цих сферах сучасної «організації масової свідомості» слугують цілям ідеології і пропаганди. Різниця полягає лише в зміні ідеології — комуністичної на споживацьку. Ефективність дії залишилася також інструментом політичної агітації (планування PR-компанії тощо). Конструктивізм в його сучасному прояві не складає єдиного творчого напрямку, він досі різноманітний і багатолікий. І домінуючим початком залишається його соціальна спрямованість і прагнення творчого конструювання навколишнього світу.

Висновки до розділу 2

Еволюцією соціально-психологічної науки має постати інтеграція знання. Історія інтегративних процесів у науці знає два головних способи суміщення теорій. Перший — редукціоністський, заснований на редукції, уподібненні одне одному. Згідно з відомою тезою М. Планка, ідея редукціонізму є зведенням усіляких закономірностей до єдиної формули. Принцип редукціонізму заснований на уявленні про гомогенність системи чи

її моделі. Стосовно дослідника соціальних систем, то він обирає для себе один аспект, до якого зводить опис усіх соціальних рівнів та підсистем.

Логічною основою наукового синтезу здебільшого є засоби аналогії або модельної екстраполяції. За допомогою аналогії порівнюються споріднені сторони теорій, що вивчають суспільство у його різних аспектах, але як цілісну систему. Синтезуючий підхід відображає об'єктивну єдність підсистем як складну цілісність.

Взаємопроникання дисциплін – необхідна умова реалізації теорією її прикладної функції. Опис та вивчення соціального досвіду, визначення та прийняття управлінських рішень доречно збагачувати таким міждисциплінарним запозиченням способів принципів та категорій, які відкривають нові аспекти, утворюють простір для евристичного пошуку, переходу на якісно новий рівень мислення. Внаслідок цього створюються умови для запровадження нового рівня управління. Так рух і трансформація знання відображають психосоціальний досвід і шлях його вивчення та опису спеціальними теоріями, на рівні яких може здійснюватися міждисциплінарний синтез концепцій і засобів дослідження. У такий спосіб відображені в законах і категоріях соціальні факти збагачують філософські, соціологічні та економічні теорії, по-новому тлумачать закони функціонування суспільства, причини тих чи інших соціальних явищ.

РОЗДІЛ 3.

РЕФЛЕКСИВНИЙ АНАЛІЗ

ПАРАДИГМАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ МЕТОДОЛОГІЙ

У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ

ДИСКУРСІ

3.1. Багаторівневність парадигмальних дослідницьких карт у методологічній концепції А.В. Фурмана

У своїй праці «Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології» професор Фурман А.В. зазначає, що «після розгляду епістемологічної специфіки соціально-психологічного знання та обґрунтування його основних метапарадигм логічно зайняти іншу методологічну позицію, а саме гносеологічну, котра вимагає вивчення самого перебігу процесу пізнавальної творчості, а не лише його специфічного продукту – наукового знання» [48, с. 55]. Учений говорить про методологічний аналіз дослідницької парадигматики у форматі дихотомії «суб'єкт – об'єкт» та з орієнтацією на дотримання основних умов зреалізування процедури типологізації як логіко-методологічної цілісності.

Тут слід показати найперспективніші напрями та рівні організації наукової методології. Так, скажімо, А.Р. Бохнер вводить уявлення про три рівні останньої у соціогуманітарних науках, що відповідає трьом цілям науки: а) встановлювати закони і закономірності й на цій основі передбачати явища і події та уможлиблювати їх підконтрольність, б) інтерпретувати одержані в дослідженнях результати, а відтак пояснювати функціонування, розвиток і самоорганізацію відповідних процесів і феноменів; в) критично оцінювати емпіричні уречальнення соціопсихічних явищ та прогнозувати і

проекувати їх різноманітні зміни [72]. До таких рівнів дослідник відповідно відносить емпіризм, що характеризує природничо-науковий рівень методології, критицизм – соціально-науковий і герменевтику – гуманітарно-науковий. Однак він допускається принаймні трьох методологічних помилок: по-перше, у даному разі маємо не рівні наукової методології, а її напрями, котрі виокремлюються залежно від сегментів соціумного повсякдення – природа, суспільство, людина; по-друге, пропоноване розрізнення вказаних рівнів становить явну еkleктику способів наукового мислення, що до того ж неадекватно поіменовані, себто без урахування типів і дискурсів його культурно-історичної видової інваріантності (античний, природничо-науковий, соціальний, гуманітарний) [див. 36]; по-третє, кожний із напрямів характеризується як специфічними перевагами, так і недоліками, тому доречний на своєму місці; звідси очевидно, що значущість має й «об'єктивна» психологія із її детально розробленими процедурами спостереження та експериментом, точними науковими даними і фактами, і герменевтично зорієнтована – із її спроможністю наповнити конкретикою життя психологічні теорії і концепції шляхом задіяння інтерпретаційних процесів і процедур, наявних у внутрішньому світі реальної людини як суб'єкта, особистості та індивідуальності, причому без крайнього суб'єктивізму, і гуманістична психологія із її екзистенційно-суб'єктивними презентаціями психодуховних феноменів (віри, свободи, творення, любові, відповідальності та ін.) і самоактуалізаційних резервів особистісного зростання та самотворення кожної людини як унікальної надцінності.

У зв'язку із вищевказаним А.В. Фурман намітив кілька методологічно виважених кроків до подальшого роз'яснення багаторівневості парадигмальних дослідницьких карт у соціальній психології.

Перший крок. Вказано на чотири типи науки й відповідно наукового мислення, що наявні в історії людства і, на переконання російського дослідника В.М. Розіна, мають як єдине «генетичне ядро» (пізнавальне

ставлення людини до світу) і загальні характеристики, так і різні параметри функціонування, розвитку, самоорганізації, що пов'язані із відмінним використанням у мисленні і діяльності знань та варіативними моделями культурного розуміння самої науки [див. 35–36]. Причому традиційно розрізняють природничі, суспільні та гуманітарні науки, виходячи із специфіки предметів вивчення та методів дослідження. Натомість Е.Г. Юдін, використовуючи критерій граничної проблемності, розмежовує природничі та суспільні науки: для перших основними проблемами є дві: «Що є природа?» і «Що є життя?», а для других – «Що є суспільство (або людина чи діяльність, чи культура, чи мова, чи дух і т. п.)» [65, с. 180–181]. Б.М. Кедров критеріально розводить суб'єктивний та об'єктивний моменти у змісті знань: якщо у природничій науці «суб'єктивний момент повинен бути зведений до нуля», то в суспільно-гуманітарних він «органічно входить до їх змісту, тому що їх об'єктом є сама людина як соціальний суб'єкт, а відтак і людське суспільство загалом» [25, с. 46].

Видатний український психолог В.А. Роменець, характеризуючи основну суперечність у становленні всесвітньої психології ХХ століття, пише про зіткнення двох її спрямувань або ліній розвитку – сцієнтизму та гуманізму. «Перше спрямування вбачає гідність психологічного дослідження в його суворій науковості на зразок природничих наук – зі з'ясуванням чітких закономірностей, які виражають неухильну повторюваність психічних подій, коли за тих чи інших умов постає лише така, а не інша послідовність дій, станів тощо. Сцієнтистська психологія має твердий ґрунт емпіричного досвіду, переконує об'єктивністю своїх даних і прямує до загального визнання своїх основних положень. Проте намагання уподібнити психологію природничим наукам, призводить до втрати надзвичайно цінного змісту життя людини – принципу індивідуалізації, неповторності його проявів. Постає напрям, протилежний сцієнтизму, який орієнтується саме на неповторність психічних феноменів та який не може бути суто науковим

підходом... Адже саме неповторність існування постає джерелом людського руху до буття досконалого. У цьому полягає смисл людського існування, а отже й смисл гуманістичної психології. Цю останню В. Ділтей назвав описовою [19] – на відміну від пояснювальної, яка шукає закономірності, повторюваності наукового сенсу» [37, с. 25–26; 38, с. 824–825]. Проте, – продовжує логіку методологічних міркувань Володимир Андрійович, – гуманістична психологія, що постає як заперечення наукової, зокрема природничо-наукової, пропонує світові суб'єктивізм, тобто багато в чому випустила базові закономірності зі своєї уваги і не показала основного – як саме постає унікальне, заперечуючи загальне і всезагальне. Відтак природничо-наукова психологія і гуманістична виявились антитезами, де їх синтезом є канонічна психологія, що «звертає свій погляд на взірцеві психічні канони», відшукує закономірності на рівні життєвого, буттєвого канону як еталону суджень «про багатоманітність психічних проявів із її завжди конкретно уособленим упредметненням – людським самопізнанням і переображенням»; причому важливо, що «поле психологічного дослідження з позиції канонічної психології охоплює індивідуальну, соціальну та історичну активність людини, де вона виявляє себе найповнішим чином. Ці три площини людського буття згортаються в єдиний феноменологічний канон. Це дає змогу логічно чітко й послідовно (і разом із тим розгорнуто) відібрати і викласти основні канони психічного буття людини й підключити до цієї справи аксіологічний момент» [30, с. 632–633; 32, с. 20–21].

Апеляція до методологічних витоків концепції канонічної психології В.А. Роменця в контексті висвітлення типів наукового мислення є цілком закономірною, адже вказує на постання нового напрямку здійснення теоретико-методологічної роботи у царині новітнього історико-психологічного дискурсу – метатеоретичного. Мовиться про виняткову культурну вагомість «не лише створеної ним метатеорії вчинку як системи систем, а й чи не першочергово шлях-метод, котрим він рухається від теорії

творчості та історії всесвітньої психології до психософії вчинку й теорії канонічної психології. Його самовіддана творчість траєкторією спіралі, де вчинок використовується і як категорія, і як «клітинка», і як предмет, і як метод, і як інструмент теоретизування, уреальнюється як поступ-збагачення сфери психологічних знань з одночасним поверненням до проблем, що постали раніше, подальшим їх переосмисленням і відшукуванням нових способів розв'язання...» [32, с. 110; 44, с. 8–9]. Так метатеорія історико-філософсько-психологічного змістовлення перетворюється на метод учинкової діалектики, якому «за мислєдїяльнїсним потенціалом поки що немає рівних на соціогуманітарних просторах сучасної людської думки, а його автор стає ще й методологом геніальної величі, зважаючи на грандіозність того Дому, котрий він побудував... як храм софійності» [Там само]. Саме В.А. Роменець зумів досягнути неосяжний масив історико-психологічного матеріалу, напрацьованого достойниками людства, і профільтрувати його незбагненою силою рефлексивної свідомості з допомогою власноруч змайстрованого упродовж десятиліть найдосконалішого «інструменту» – діалектичного вчинкового мислення, а в підсумку залишив усе найцінніше у царині здобутків духовної культури, охопивши в лоні історико-психологічного дискурсу прояви первісної свідомості, фольклор, релігійні уявлення, живопис, музику скульптуру, архітектуру, художню літературу, філософію, науку, природознавство, політику, ідеологію, соціальні події, діяння історичних осіб, життєвий шлях мислителів, дух і характер кожної історичної епохи. У такий спосіб ним створений «вселенський теоретичний світ» (за висловом П.А. М'ясоїда), в основі якого – ідея вчинку як непорушне, складно організоване, динамічне підґрунтя теоретизувань і водночас у центрі якого – теорія вчинку як «гімн життю, природі, вічності, людині та її психології, людській культурі», як «...симфонія людського буття, автором якої є вчений, котрий уособлює собою творчу сутність людини в момент її екстатичного піднесення

максимального напруження сил» [29, с. 486–489]. У результативному моменті земного фінішу самопізнання завдяки цьому методу творчий шлях В.А. Роменця сягає ноуменальних глибин учинкового архетипу як актуалізованого первообразу котрий «проникає у свідомість, наповнюється матеріалом осмисленого досвіду, доходить до універсальних начал людського духу» та «підносить зображуване ним зі світу однократного й минушого до царини вічного...» [1, с. 45, 43], а найголовніше – відкриває психософію як «дійсний вихід від знань до вчинку» у його ситуаційній, мотиваційній, діяльній і післядіяльній циклічній довершеності, що становить «достеменний предмет мудрості... – осмислення життєвого призначення людини й діяння у відповідності з ним» [38, с. 779], та створює новий синтетичний напрям розвитку соціогуманітарного знання – канонічну психологію як рефлексивний підсумок діалектичного зняття сцієнтизму та гуманізму в історії психології.

Отже, вищевказане дало А.В. Фурману підстави констатувати постання в історії людської культури ще одного типу мислення – вчинково-діалектичного, котрий не зводиться ні до природничо-наукового, ні до соціального, ані до гуманітарного, а є їх метатеоретичним підсумком, що головню спричинений філософським рівнем учинкового методологування В.А. Роменця, котрий, рефлексивно центруючись довкола розвиткового перебігу психологічного пізнання, накопичення психологічних знань, функціонування психологічного мислення і збагачення наукового світогляду, виявляє нові горизонти розв'язання одвічних проблем людського буття – душі і психіки, матеріального і духовного, самопізнання і самоздійснення людини, її вчинку і недіяння, відчаю і мудрості, життя і смерті та ін. А це вказує на наявність самобутньої парадигмальної карти онтопсихологічної дійсності людського повсякдення із її метатеоретичним рефлексивним мисленням, яке розгортається від вершин абстрагування-мислення до конкретно-ситуаційних глибин творення та зреалізовує поскладову динаміку

вчинку (його ситуаційне, мотиваційне, дійове і післядійове визначення) у лоні руху-поступу самотворильної думки як єдності принципів, форм, методів і засобів учинкового методологування [див. 32, с. 7–14; 44], що, безсумнівно, потребує подальшого вивчення і методологічного обґрунтування.

А.В. Фурман обґрунтував онтофеноменологічну чотиривимірність або чотирискладовість сучасної науки (*рис. 3.1*), для того щоб методологічно визначити ще один важливий інваріантний набір її парадигмальних координат. Серед двох відомих планів вивчення соціально-психологічної науки (професійні мислення і діяльність та соціальний інститут як тип організації співтовариства науковців) нас переважно цікавить перший. А це означає, що мислєдіяльність у цій сфері духовного виробництва головно спрямована на отримання специфічного продукту пізнавальної творчості – наукового знання, яке має відповідати критерію істинності, тобто характеризувати реальний стан справ у людському повсякденні, утверджувати те, що, хоча й неявно, все ж є насправді. Для цього наукова МД реалізується за певною логікою та структурною організацією, а відтак здійснюється за спеціальними правилами, нормами і законами стосовно побудови наукових суджень, умістовлення принципів і понять, аргументації, верифікації та систематизації здобутих знань, що й гарантує їх істинність і долає нескінченне багатоманіття соціального буття людини. У зв'язку із цим ще І. Кант писав, що суб'єкт у процесі пізнання формує об'єкт, перетворюючи його на предмет цього пізнання [17]. Натомість М.Г. Ярошевський, розвиваючи це твердження в іншому напрямку, підкреслює таке: оскільки об'єкт не залежить від рівня пізнавальної активності дослідника, себто від занурення в нього наукової думки, то він виявляється; тоді як предмет дослідження завжди формується у процесі наукового пізнання, а його зміст змінюється і збагачується залежно від ступеня дослідженості об'єкта [70].

1 – теоретична: оперує ідеальними об'єктами і теоретичними знаннями та відповідними їм процедурами (ідеалізації, абстрагування, доказу, систематизації, створення концепції чи теорії тощо), що регулюються спеціальними правилами, нормами, канонами і відображають дійсність ідеально, передусім у вигляді законів і закономірностей, понять і категорій; теоретичні знання формуються або знизу, від практики як теоретична обробка емпіричних знань, або зверху, від наукових засад шляхом інтерпретації певних позапредметних знань; причому більшість теоретичних схем науки конструюються методом трансляції-перетворення абстрактних об'єктів

4 – культурно-світоглядна: головно зосереджується в *універсалиях* як засобах розуміння науковим співтовариством світу і місця кожного дослідника в ньому, мисленнєвого конструювання й осягнення сутностей, котрі чуттєво не сприймаються, а також постають як ефективні інструменти теоретичного синтезу явищ і процесів дійсності, що конституюють як індивідуальний світогляд, так і світобачення громади, соціуму, цивілізації; причому вони ефективно функціонують у сфері висококультурної, духовно-теоретичної діяльності, відіграють роль метаісторичних глибинних структур людського буття; повновагома соціально-психологічна теорія з часом, освоюючи низку нових світоглядних універсалий, збагачує соціальний світ культури, який є органічною цілісністю, живою єдністю споконвічного і вічного, творення й відтворення, невмирущих цінностей, що й зосереджені в універсалиях; тому останні функціонують не тільки у царинах науки і культури, а й у різних сегментах духовного практикування взагалі – у філософії, моралі, релігії, мистецтві, нарешті в актах критичної або творчої рефлексії повсякдення

2 – емпірична: в її основі знаходяться реальні об'єкти практики, що утримують її особливості і структури та організуються у пізнавальній діяльності як емпіричні знання; і хоч емпіричні об'єкти зіставляються з реальними предметами досвіду, все ж не тотожні їм, а сутнісно є абстракціями, які існують лишень в ідеальному плані як значення знаків і смисли інформаційних блоків емпіричної мови науки; причому емпіричні знання отримують або під час різних дій із реальними об'єктами шляхом вимірювання, моделювання, схематизації, або теоретичним шляхом, але тільки у їх співвіднесенні з емпіричними об'єктами

3 – засадова: містить сукупність правил, норм і законів, що визначає критерії точності наукових процедур, наукові предмети та об'єкти вивчення, окремі наукові об'єкти і локалізовані картини світу; відтак це не просто множина об'єктів, знань і процедур (як теоретичних, так і емпіричних), а довершена множинність, тобто така, що чітко впорядкована й організована відповідно до канонів здійснення повноцінної наукової діяльності та ефективного мислення; при цьому наукова онтологія забезпечує теоретичні процедури побудови ідеальних об'єктів, а також зв'язки теоретичної складової з емпіричною; водночас картина світу, яка об'єднує онтології декількох предметів, постаючи метаонтологією, у такий спосіб довершує смисловий горизонт свідомості

Рис. 3.1. Складові, або виміри сучасної науки (за А.В. Фурманом) [48, с. 61]

Традиційно розрізняються два рівні чи дві форми існування науково-дослідницької діяльності – теоретичний та емпіричний. Перший охоплює ідеальні об'єкти, теоретичні знання і відповідні процедури (аналізування, ідеалізації, доказу, розв'язування пошукових задач, побудови теорії, систематизації знань тощо). Ідеальні об'єкти співвідносні не стосовно певної

практики, а стосовно мисленнево сконструйованої, ідеальної дійсності, перш за все такої, яка створена законами природи, суспільства, людського життя; вони «існують у науці як смисли термінів її мови, де їх зв'язки і відношення утворюють безпосередній зміст наукових висловлювань» [41, с. 13]; нарешті інтелектуально організуються у форматі свідомості як теоретичні знання, що отримуються або у процесі перетворення одних ідеальних об'єктів в інші методом трансляції чи видозміни, або під час спеціальної теоретичної обробки емпіричних знань (так званий шлях знизу, від практики), або в актах інтерпретації певних надпредметних чи міждисциплінарних знань (шлях зверху, переважно від засновків науки).

Наукова онтологія як уреальнення того, що є насправді у проблемно-пошуковій мислєдїяльностї (МД) науковця – це завжди конкретно-ситуаційне уможливлення теоретичних процедур побудови ідеальних об'єктів із низкою їх емпіричних упредметнень, що дає змогу формувати певну картину світу з цілісним смисловим горизонтом наукової свідомості. Причому сукупність правил, законів і канонів, еталонного здійснення цих процедур й утворює третій вимір наукової МД – засад-засновків науки, що обґрунтовують критерії чіткості наукових процедур, задають наукові предмети та об'єкти вивчення, формулюють окремі наукові (теоретичні) онтології, «...визначають стратегії наукового пошуку та опосередковують задіяння його результатів у культуру відповідної історичної епохи» [40].

А.В. Фурман зазначає, що емпіричний вимір наукової МД закономірно вміщує емпіричні об'єкти і такого самого різновиду знання, які, хоч і зіставляються із реальними предметами досвіду, все ж не тотожні їм. І це зрозуміло чому, адже об'єкт пізнання здебільшого визначений лишень стосовно деякої системи людського практикування, а вченому «предмет дослідження завжди даний не у формі споглядання, а у формі практики... Тому в усіх вимірах наукового знання має місце схематизоване та ідеалізоване зображення істотних ознак практики, котрі водночас є

зображенням досліджуваної дійсності» [41, с. 88]. У будь-якому разі емпіричні об'єкти – це сутнісно також (поруч із теоретичними) абстракції, що «існують тільки в ідеальній площині як смисл знаків емпіричної мови» (В.С. Стьопін [Там само, с. 80]). Самі емпіричні знання отримують або шляхом різноманітних дій з реальними об'єктами, себто у процесах моделювання, схематизації, проектування, вимірювання тощо, або шляхом теоретизування, спрямованого на емпіричне приземлення пошуків.

Крім названих трьох складових науки, на що вказує, скажімо, В.М. Розін [36, с. 21–24], на погляд А.В. Фурмана, наявний її четвертий вимір або формат вершинного розвиткового функціонування – культурно-світоглядний. Його суть зводиться не просто до наявності професійної науково-дослідницької діяльності (асиміляції до її змісту нових емпіричних об'єктів і знань, уточнення та видозміна норм і законів її уможливлення, отримання нових теоретичних знань), і навіть не до розвитку трискладової структурної організованості сфери науки в оновленні або кардинальній зміні об'єкт-предметної дисциплінарної визначеності. Мовиться про інтеграцію-зняття трьох базових рівнів існування науки (теоретичний, емпіричний, засадовий) як такої метасистеми, що органічно долучена до соціумної (переважно етнонаціональної) і глобальної (загальнолюдської) культури, причому не лише визнана як певна цілісність значущих наукових знань, а й прийнята нею у своє символіко-значеннєве лоно як новопосталі світоглядні універсалії або категорії культури, котрі: а) у взаємодоповненні та єдності задають цілісний узагальнений образ людського світу, б) зосереджують і рубрикують історично накопичений соціальний досвід, будучи водночас глибинними програмами повсякденного життя, в) визначають те, як людина певної окультуреної ментальності оцінює, осмислює і переживає навколишній світ, г) зводять до онтофеноменологічної цілісності всі явища дійсності, які потрапляють до персонального досвіду особи, д) структурують та смислово

збагачують людську свідомість, що спричинює утворення й розвиток сучасної категорійної моделі світу [39, с. 65–67].

3.3. Критичний аналіз дослідницьких парадигм у теорії і практиці соціально-психологічної роботи

Професор А.В. Фурман також розглядав важливу для теоретичної рефлексії метапарадигмальних перспектив проведення соціально-психологічних досліджень проблему, а саме наявну суперечність між визначенням ученими різних країн напрямів та рівнів здійснення власне наукової методології. Річ у тім, що закордонні науковці, зокрема А.Р. Бохнер, обмірковуючи метапарадигмальне багатоманіття, як уже зазначалося, обстоюють уявлення про три рівні названої методології, що характерні для соціогуманітарних наук, критеріально співвідносячи їх із трьома цілями науки – із передбаченням, інтерпретацією і критичністю в оцінюванні соціальних змін [72]. Проте не лише назви цих методологій є вкрай невдалими (відповідно «емпіризм», «герменевтика», «критицизм»), а й набір параметричних ознак (що поіменовані як «перспектива») видаються неповними. До того ж, і це головне, в даному разі помилково мовиться про рівні методології. Насправді обговорюються три головних напрями її здійснення у сфері соціогуманітарних наук. Якщо вже говорити про рівні наукової методології, то тут існує принаймні два критеріально аргументованих підходи: або залежно від рівнів організації методологічного знання, або залежно від рівнів методологування у професійному зреалізуванні науково-дослідної діяльності. І хоч ці підходи потребують окремого детального розгляду, наразі зауважимо таке.

Загалом парадигми у царині соціальної психології і сфері наукової психології в цілому справді слушно класифікувати за головною

критеріальною ознакою – рівнями організації методологічного знання, а саме чітко розмежовуючи філософську, загальнонаукову, конкретно-наукову (спеціальну) і конкретно-тематичну (спеціалізовану) методології [див. 46, с. 59–74, 121–123]. Тоді до класу філософських парадигм слушно віднести онтологічну, феноменологічну, гносеологічну, екзистенційну, аксіологічну, герменевтичну, синергетичну та ін.; до класу загальнонаукових – позитивістську, епістемологічну, раціоналістичну, гуманістичну, соціокультурну, вітацентричну, критично-рефлексивну, системно-мислєдїяльнїсну, раціогуманістичну, вітакультурну та ін.; до класу загальнопсихологічних – психодинамічну, бігевіористську, гештальт-психологічну, когнітивістську, інтеракціоністську, соціопсихологічну, психофеноменологічну, психоконструктивістську, гендерну, діяльнїсну, суб'єктну, інтегративно-особистісну і т. ін.; до класу власне соціально-психологічних – усі вищевказані парадигмальні інваріанти фахового здійснення науково-дослідницької діяльності, але в обмеженому формозмістовому і процедурно-засобовому переломленні через предметне поле сучасної соціальної психології. Іншими словами, мовиться як про парадигмальне позиціювання (тобто про механізм логіко-значеннєво-сміслового інтегрування, що виявляє чітку фіксацію позицій, котрих дотримується дослідник), так і про міжпарадигмальну комунікацію як процес взаємообміну науковими досягненнями, що спрямований на розширення і збагачення наявних уявлень та освоєння нових ідей і спеціальних дослідницьких методологій [див. 69].

Іншою, не менш важливою підставою аргументованого виокремлення рівнів здійснення наукової методології є запропонована А.В. Фурманом шестирівнева модель методологування як професійної діяльності специфічного, надскладного типу ковітально-мисленнєвого зреалізування людини в метасистемі суспільного виробництва (наука, економіка, культура, право, освіта, дозвілля тощо, *рис. 3.2*) [46, с. 49–51; 56, с. 6–8]. Так, базовий

рівень (точніше – мікрорівень) становить методологічний аналіз, проведення якого чомусь часто вважається чи не вершиною визначення методологічних основ не лише соціально-психологічного дослідження, а й тих розвідок, що проводяться у царині природничих і технічних наук. Проте модель указує на протилежне: цей стартовий рівень є всього-на-всього початком здійснення робіт якісно вищого методологічного гатунку – рефлексії (мезорівень), розуміння (екзорівень), мислення (макрорівень), власне методологічної роботи (мегарівень) і насамкінець повноцінної методологічної діяльності (метарівень).

Рис. 3.2. Модель методологування як мета система професійної діяльності (за А.В. Фурманом) [48, с. 66]

Оскільки пропонована А.В. Фурманом модель рівнів професійного методологування, як і вітакультурна метапарадигма в цілому, не тільки істотно розширюють формозмістові обрії постнекласичного стилю теоретизування у сфері соціогуманітарних наук, а й реально утверджують настановлення і принципи постмодерного стилю філософування (невизначеність, децентрація, фрагментарність, мінливість, контекстуальність тощо), то вчений припускає, що кожному із вищеназваних рівнів буде притаманна специфічна методологічна невизначеність. Іншими словами, вона характеризуватиметься поліваріантністю свого так чи інакше не чіткого упредметнення й залежатиме, з одного боку, від критеріального набору вимог, котрі зростають від мікрорівня (аналізу) до метарівня (методологічної діяльності), з іншого – від «чистоти» методологічного мислення на кожному із шаблів методологування, котра, навпаки, вбуває від найвищого рівня до найнижчого. В останньому разі це означає (за А.В. Фурманом), що на метарівні така невизначеність є абсолютною, тобто сутнісно втілює чисте мислення як ідеал, далі вона закономірно зменшується, послаблюючи з кожним модельним «кроком вниз» рефлексивно-мисленнєве напруження, аж до найнижчого, базового чи вихідного рівня – методологічного аналізу. Це, зокрема, підтверджує те, що саме аналізування як логіко-методологічна процедура відіграє роль «засадничої умови налагодження власне методологічного відношення людини до дійсності...», висвітлює моделі та інваріанти поєднання знань і діяльності, з'ясовує будову, організацію, способи отримання та обґрунтування перших, передумови і чинники утвердження другої, водночас типологізуючи і систематизуючи сферу людського діяння-творення. Нарешті цей аналіз перетворює всі ці та інші організованості у засоби усвідомленого вибору, наукового пошуку, проектування, конструювання, ситуативного виживання та буденного практикування» [46, с. 62, 65].

У будь-якому разі, – зазначає А.В. Фурман, – зважаючи на імовірність шестирівневого оргдіяльнісного уможливлення парадигмальних досліджень, у системі професійного методологування як унікальному – миследіяльному, проблемно-модульному, розвитково-функціональному, саморефлексивному тощо – постмодерному дискурсі методологічна невизначеність постає у шести онтологічних вимірах: спочатку як не зовсім ясний за ґрунтовністю аналіз, згодом як не чітко організоване рефлексивно-мисленнєве зосередження зусиль науковця, потім як не з'ясоване передбачення і відтворення думки опонентів, далі як невіднайдений спосіб, засіб чи інструмент ефективною мисленнєвою дією, іще далі як не встановлений вітакультурний формат здійснюваної методологічної роботи й, насамкінець, як незвіданий шлях індивідуального чи групового досягнення повноцінної професійної методологічної діяльності, що залишається для людства поки що невідомим, прихованим, закритим, хоча й мисленнєво прогнозованим щодо стратегій пізнання і психодуховного наповнення соціально-психологічної реальності.

Загалом характерними особливостями пропонованої А.В. Фурманом моделі є: 1) метаметодологічний план мисленнєвого осягнення сутності методологічних конструктів (передусім категорій) у їхніх зв'язках і взаємозалежностях; 2) логіка розгортання методологічного професіоналізму (як генеральна, так і ситуативна), що організується як нарощування засобів, процедур, технік і мислесхем від першого рівня до шостого, а відтак символізує ускладнення та розширення актуального простору методологування; 3) відносна автономність рівнів методологічної діяльності, що зумовлена таким фактом: за кожним із них об'єктивується своя специфічна дійсність, де перші три відображаються між собою та специфічно поєднуються на трьох наступних з допомогою механізмів переоформлення та інтегрування, а в системній сукупності інтенційно спрямовані до межі абсолютної методологічної досконалості – чистого мислення, котра у

просторі пізнавальної творчості тотожна теоретичному мисленню; 4) змістове підтвердження кожного рівня специфічним критерієм як мірилом достовірності здійснюваних методологічних дій-інтенцій, їх відповідності об'єктивній логіці розгортання-постання дійсності; 5) деталізоване зреалізування ідей і принципів відомої схеми колективної мислєдїяльності Г.П. Щєдровицького [див. 63, с. 286–293] як базового засобу вітапрактичного здійснення методологічної роботи на трьох взаємозалежних поясах, а саме соціально організованого колективного мислєдїяння, думки-комунікації, котра виявляється й закріплюється у словесних текстах, і чистого мислення, яке розгортається в невербальних схемах, формулах, графіках, таблицях, картах, діаграмах і т. ін. [див. 46, с. 50–58].

Насамперед визначимося із набором та назвою напрямів наукової методології, що із філософських позицій задають основну парадигматику соціальної психології. Для цього звернемося до методу категоріальної типології, що як певний логіко-методологічний взірець, застосований Ф.Ю. Василюком для психологічно деталізованого опису кількох оригінальних типологій: а) режимів функціонування свідомості, б) «станів» поведінки, в) критичних ситуацій, г) життєвих світів [2]. Пізніше А.В. Фурманом, в контексті обґрунтування психологічної концепції особистісної адаптованості, цей метод з успіхом застосований для створення типології засадових вітакультурних психоформ (поведінка, діяльність, спілкування, вчинок-подія) у двох системах координат: «адаптація – творчість» і «зовнішнє – внутрішнє», що уможливило максимально високий ступінь теоретичного узагальнення та висвітлення більш загальних закономірностей психокультурного розвитку людини [54, с. 53–58]. У теперішньому метаупредметненні очевидно, що основних напрямів наукових методологій буде не три, а чотири, і типологізація їх має здійснюватися за двома критеріальними ознаками: способом пояснення соціально-психологічної феноменології («об'єктивний» або «суб'єктивний») і способом витлумачення

отриманого наукового матеріалу («безпосередній» або «опосередкований»). Таким чином А.В. Фурман отримав природничо-науковий, аналітичний, соціальний та гуманітарний напрями взаємозалежного як постання загальної методології пізнання, так і здійснення філософськи зорієнтованого методологування у сфері психології (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Категорійне обґрунтування типології основних напрямів наукової методології у філософії та соціогуманітарних науках (за А.В. Фурманом) [48, с. 69]

Тоді, як і в попередніх двох випадках вживання вказаного методу, типи-напрями – це «немов живі взірці, які, вирізняючись очевидною феноменальною реальністю, через свою категоріальну визначеність можуть ефективно використовуватися у пізнавальній функції» (Ф.Ю. Василюк). Примітно й те, що адаптованими до нинішньої культурної традиції є назви засадових напрямів філософсько-методологічної діяльності, а між природничо-науковим і соціальним та гуманітарним слушно з'являється аналітичний, котрий має вагомий досвід зреалізування і як окремий стиль філософського мислення, що вимагає чіткості і точності використання термінології поряд із обачливим ставленням до широких філософських

узагальнень і спекулятивних суджень [18; 20; 23; 26; 42; 46, с. 59–74; 64; 66; 71], і як стиль суто наукового мислення, що характерний для різних типів раціональності і сутнісно полягає у мисленнєвому розчленуванні цілого (проблеми, мети, об'єкта, предмета, технології, процедури тощо дослідження) на окремі частини – сегменти, виміри, складові, компоненти, параметри, елементи, ознаки і т. ін. [2; 21; 27; 28; 33; 69]. Розгорнута характеристика пропонованої А.В. Фурманом типології напрямів наукової методології за восьми найвагомішими параметрами у змістовленні подана у *табл. 3.1*, що вказує на низку її переваг. Зокрема, виокремлені напрями не тільки ґрунтуються на вказаних в історії людства типах наукового мислення – природничо-науковий, соціальний, гуманітарний (здавалося б, осторонь перебуває аналітичний напрям, проте стосовно нього очевидно, що він є еволюційним продовженням за сутнісно інших соціокультурних умов античного), а й базується на чотирьох межових онтофеноменологічних організованостях свідомого людського буття, що первинно поіменовані як «природа», «мислення», «суспільство», «людина» та є найвизначнішими світоглядними універсаліями або категоріями сучасної культури у форматі філософськи визначеної дуальності «Людина – Світ».

Крім гносеологічного суб'єкт-об'єктного картографування методологічних інваріантів науково-дослідницької діяльності, передусім за параметрами «цілі» (передбачення і контроль, термінологічна чіткість і точність, критичність і соціальна змінність, інтерпретація і розуміння), «погляд на феномени» (відповідно через факти, мову, цінності, смисли), «позиція дослідника» («незалежний», «історично залежний», «відносно незалежний», «теоретик і практик в одній особі»), також наявний суто епістемологічний горизонт найтиповіших об'єкт-знаннєвих уможливлень, що рубрикують як якісне наповнення отриманих знань (котре схарактеризовується як «об'єктивне», «точне», «неточне», «неповне»), так і спосіб його добування (передусім мовиться про наступність шляхів –

«дзеркального об'єктивування», «мисленнєвого дроблення», «критичного оцінювання», «спрямованого настановлення»).

Табл. 1.3

Напрями наукової методології у соціальній психології та їх сутнісна характеристика (за А.В. Фурманом) [48, с. 72-73]

Параметри змістовлення	Природничо-науковий: природа, у тому числі й людина	Аналітичний: мислення та його певний філософський і суто теоретичний стиль	Соціальний: суспільство та його організованості (інститути, організації, групи тощо)	Гуманітарний: людина у системі міжособистісних (соціальних) зв'язків і залежностей
1. Мета і похідні цілі	Об'єктивне, істинне знання, що уможлиблює передбачення і контроль процесів, явищ, подій	Чіткість і точність використання термінології (насамперед категорій) в контексті аналітичного («розкладального») стилю філософського і наукового мислення	Достовірне, хоча й неточне, знання; критичність в оцінюванні ситуацій і подій та конструюванні соціальних змін	Якомога більш вичерпне, проте завжди неповторне знання про людину та соціальну дійсність, їх інтерпретація і розуміння
2. Погляд на феномени	Цікавлять наукові, у тому числі й емпіричні, факти як складові фундаментального знання, що відображає об'єктивні властивості речей і процесів, на основі яких формулюють закони і закономірності, створюють концепції і теорії	Досліджує мову як важливий засіб пізнавальної творчості і водночас як самостійний об'єкт вивчення; рефлексує мову як «картину», що відображає атомарні факти (К. Рассел), як Дім людського буття (М. Гайдеггер) та ін.	Встановлює історично спричинені цінності як важливість, значущість у повсякденному суспільному житті певних ідей та ідеалів, ставлень та оцінок, уявлень і переконань, ціннісних орієнтацій і канонів, вірувань і святостей тощо	Вивчає смисли (головно контекстуальні), котрі, з одного боку, прояснюють внутрішній зміст, суть чого-небудь на рівні значення, з іншого – формують уявлення та поняття про об'єкт чи предмет дослідження, уможлиблюють його розуміння
3. Функції методологування	Підведення під закон чи закономірність як необхідне, суттєве, стає співвідношення, що повторюється між окремими явищами чи подіями	Аналізування, розчленування будь-чого (речі, явища, організму, соціосистеми) на частини й елементи й у такий спосіб з'ясування його (їх) природи, першооснови, сутності (-ей)	Просвітлення шляху-способу мислєдіяльності та емансипація як звільнення від якої-небудь залежності, скасування обмежень пізнання та досягнення рівності у суспільстві	Поміщення в пояснювальні рамки об'єкта чи предмета висвітлення, коли є змога витлумачити чи розкрити його самодостатній зміст у певному ракурсі, аспекті, контексті
4. Спосіб добування знання	Шляхом дзеркального об'єктивування того, що є	Шляхом дроблення, розкладання, руйнування – філософського,	З допомогою рефлексії, головне шляхом критичного оцінювання	Шляхом спрямованих настановлень, переконань,

	повторюваним, незмінним, закономірним	методологічного, теоретичного, емпіричного	здобутого про соціальні зміни, ціннісні трансформації	змістовних бесід та розмов про смислову енергетику повсякдення і сенс життя
5. Спосіб пояснення	<i>Каузальний</i> , тобто шляхом відшукування причинно-наслідкових, одноманітно повторюваних, загальних зв'язків і відношень	<i>Дедуктивний</i> , себто завдяки ідеалізації процедури розкладання певної об'єкт-упредметненої ділянки пізнання дійсності на елементи з допомогою мовних і мовленнєвих засобів як інструментів філософської, методологічної чи суто теоретичної свідомості	<i>Діалектичний</i> , тобто через виявлення взаємозалежної динаміки розвитку протилежностей, через боротьбу і взаємодоповнення суперечностей	<i>Конвенційний</i> , себто завдяки домовленості, узгодженості поглядів і позицій у науковому баченні досліджуваної дійсності чи реальності
6. Основні методи дослідження	Експеримент і наукове спостереження, що підтверджують або спростовують наявність ідеального об'єкта теоретизації	Філософського, методологічного, теоретичного, соціально-психологічного і будь-якого іншого аналізу, що характеризується рефлексивністю логіко-методологічної процедури розчленування цілого на частини	Мислекомунікації (діалог, суперечка, дискусія, диспут, полілог, опонування), що дає змогу з'ясувати історично зумовлену сутність отриманих знань	Експертиза як високофахове оцінювання реального стану справ і здобутків на шляху до якомога повнішого знання
7. Позиція дослідника	Він є незалежним спостерігачем феноменів, які ним та іншими науковцями вивчаються й інтерпретуються	Він, вивчаючи свідомо об'єкт-упредметнену дійсність, є залежним від нездоланної двосмисленості та історичності мови («мовних ігор», «схем», «парадигм»), що задають множинні стандарти інтерпретації	Він, хоча і є відносно незалежним стосовно об'єкта вивчення, все ж світ для нього та інших – це соціальний продукт, у якому людина постає як його творець або як вихідна точка утвердження певного світогляду	Він – об'єкт вивчення і водночас суб'єкт самопізнання, адже вивчає той (психодуховний) матеріал, котрого сам є носієм; інакше кажучи, він – «теоретик і практик в одній особі» (П.А. М'ясоїд), який своєю миследіяльністю не лише пізнає себе, а й збагачує скарбницю знань про внутрішній світ людини
8. Засаднича процедура, котра підтверджує істинність	<i>Фальсифікація</i> (К. Поппер): виявлення недосконалості теорії, викривленого чи неправдивого вит-	<i>Аналізування</i> (розкладання, розмежування, «атомування» і т. п.) як особлива рефлексивно-	<i>Вільний консенсус</i> (Ю. Хабермас): відсутність у сторін, що домовляються про спільні наукові дефініції чи ведуть	<i>Експертне підтвердження</i> науковцями найвищого рівня професійності авторитету,

здобутих знань	лумачення нею фактів (речей, явищ, подій)	мисленнєва робота з об'єктами для з'ясування їх структури, складу, поелементної організації	міжпарадигмальний діалог, заперечень проти пропозицій, висунутих під час обговорення проблемної теми	визнання (П. Рікер)
-----------------------	---	---	--	---------------------

У взаємодоповненні названі напрями методологій характеризують повну палітру як способів добування соціокультурних знань (об'єктивування, розкладання, рефлексування, настановлення), так і способів пояснення та розуміння психосоціальної феноменології (каузальний, дедуктивний, діалектичний, конвенційний). Вочевидь кожен із них доречний на своєму місці, має як переваги, так і недоліки. Скажімо, немає підстав повністю відмовитися від досягнень «об'єктивної» психології із її скрупульозно розробленою процедурою експерименту і спостереження, як і не можна надавати беззастережну перевагу герменевтиці як найяскравішому гуманітарному напрямку методологування, адже вона, наповнюючи життям психологічні схеми і моделі інтерпретаційним змістом, усе ж не є універсальним засобом пізнання психодуховних феноменів людського повсякдення, передусім тому що характеризується певною суб'єктивністю їх розуміння і витлумачення. Тому причинне пояснення надає досліднику більшу можливість оперувати теоретичними конструктами, виокремлювати каузальні зв'язки, перевіряти причинні гіпотези, адекватно описувати пізнавальний об'єкт. Натомість дедуктивне вивчення привносить чіткість і точність у використання термінології і наукової мови в цілому, котрі стають не лише важливим засобом дедуктивного розкладання-дослідження цілісного об'єкта на частини й елементи, а й конституюють окремі об'єктні змістовлення мисленнєвого опрацювання, що характеризуються вишуканим стилем філософування і теоретизування. Водночас діалектичний спосіб пояснення у рамках соціального напрямку методологічної діяльності виходить із допущення, що об'єкти вивчення задані соціально, а дослідник не вважає себе незалежним від них, як за каузального підходу, а розглядає наукову

набір методично-процедурних засобів, із допомогою яких він уможлиблює одну з чотирьох метапарадигмальних карт дослідження соціально-психологічної дійсності суспільного повсякдення. Так, тенденція у розвитку напрямів наукової методології полягає в поетапному переході від жорсткої позиції вченого бути незалежним від спостережуваних феноменів та його намаганням до максимального дистанціювання від соціальних подій і психологічних факторів (природничо-науковий напрям) спочатку до нездоланної двосмисленості та історичності мовних інваріантів здійснення дослідницької діяльності (мовні ігри, мислесхеми, аналітичні парадигми – аналітичний напрям), далі до його відносної незалежності стосовно об'єкта вивчення (соціальний напрям) і, нарешті, до своєрідного кульмінаційного моменту, коли він є суб'єктом та об'єктом прискіпливого вивчення, науковцем і методологом, теоретиком і практиком, мислителем і майстром-технологом в одній особі, котра стала і йде дорогою пізнання того психосоціального та вітадуховного матеріалу, котрого ця непересічна особа є не лише носієм, а й ініціатором, конструктором, творцем. Саме таке позиціонування якнайповніше характеризує центральну ланку будь-якої метапарадигмальної карти як методологічно вивіреного путівника до все більш ємного та досконалого соціально-психологічного знання.

Головною перевагою пропонованої типології методологій А.В. Фурман вважає її «різнобічне методологічне опрацювання, яке конкретизується у взаємодоповненні половини (чотирьох із восьми) параметрів у змістовленні, безперечно, засадових для визначення номенклатури повноцінних пізнавальних метапарадигм, напрямів проведення програмних соціально-психологічних пошукувань. Перш за все це стосується способів добування знань і способів пояснення суспільних та персоніфікованих феноменів, а далі – основних методів дослідження і визначальної процедури, зреалізування якої підтверджує істинність відкритого знання. В усіх чотирьох випадках наявні різнорівневі схеми-моделі, котрі стають предметом методологічних

аналізу та розуміння, тобто в термінології Г.П. Щедровицького є метаметодологічними, тому що розвитково вибудовуються за логікою рефлексії, базуються на знаннях про знання, про інваріанти проблемної мислєдіяльності та досконалого методологування. У підсумку пропоновані типи вищеназваних напрямів розгортаються вже не у форматі методології, а в дійсності метаметодології, що й спричиняє своєрідну картографію відповідного четвертинного набору метапарадигмальних досліджень у їх гносеологічному осмисленні» [48].

Спираючись на еволюцію соціально-психологічного пізнання і на логіку її методологічної рефлексії, А.В. Фурман здійснив типологізацію парадигмально-дослідницьких методологій, що актуально і тенденційно наявні в сучасній соціальній психології [48]. При цьому він виходив із того, що «типологічний підхід є більш евристичним порівняно з класифікацією як окремим логіко-методологічним способом організації наукового знання. Так, класифікація, базуючись на логічній процедурі жорсткого аналітичного розподілу певного упередженого різноманіття тільки за однією ознакою, що отримала родовий статус, характеризується екстенсивністю, фактичністю і чітко спричинена готовим знанням. Навпаки, типологізація як центральна логіко-методологічна процедура пошукування-з'ясування у системі усвідомленого здійснення типологічного підходу передбачає: а) відкриття того мінімуму сутнісних ознак, без яких аналізоване складне явище не спроможне існувати, розвиватися, різноаспектно вдосконалюватися; б) організацію цих ознак у вигляді «цілісного підґрунтя», або «точки відліку» для уможливлення типологізаційної роботи; в) далі розробку такої ідеалізованої моделі, котра виконує роль універсального засобу-знаряддя в усіх типологічних процедурах і різноманітних напрямках пізнання; г) обов'язкове задіяння особистості дослідника як суб'єкта пізнання і вчинення в цілісну картину досліджуваної дійсності» [47, с. 108–109, 30–31, 34–38].

У цьому зв'язку перш за вчений вказав на специфіку будь-якого повноцінного соціально-психологічного дослідження, котру слушно звести до чотирьох моментів: «1) предметна сфера соціальної психології центрується на вивченні соціальних відношень і взаємодій людей як суб'єктів повсякденного життєздійснення, особистостей певного діяльного і вчинкового уможливлення (головно через справу життя) та індивідуальностей непересічного психодуховного самозреалізування, що феноменологічно характеризуються багатоманітністю форм, параметрів, ознак, бездонністю змістовлень у часопросторі людського буття, а тому охопити її філософською чи теоретичною свідомістю як завершену цілісність неможливо; 2) будь-яке теоретичне пояснення соціальної феноменології, не кажучи про її ноуменальні глибини, виникає та розвивається як гіпотетичне уявлення про той чи інший фрагмент, аспект і навіть миттєвість, котрі формовиявляються як передбачення про співвідношення набору певних складових, субсистем, елементів, та й то лишень з допомогою відповідних стратегій, методів і процедур пізнання; 3) більше того, конкретика соціальних відношень окремої людини чи групи не є очевидною, проявленою, легкозрозумілою, до неї не можна доторкнутися органами відчуттів та прийняти як емпіричну даність; нарешті вона не підлягає безпосередньому вимірюванню в природничих науках, містить непроявлені безкраї горизонти ноуменального матеріалу, що вимагає виняткового екзистенційно-мисленневого напруження і тонкої методологічної рефлексії зреалізування пізнавальних актів і процедур; 4) успіх останніх пов'язаний з оптимальним поєднанням суб'єктивного та об'єктивного в розумінні соціальної природи людини, у знаходженні згармонізованого балансу між суб'єктивністю соціогуманітарного пізнання (насамперед відчуттів і психодуховних станів як основного джерела знань про внутрішні переживання усупільненої особи) та його воб'єктивленням даними експериментів і результатами кількісних чи статистичних інтерпретацій, що

самодостатньо втрачають зв'язок із реальністю соціального повсякдення, спричиняють її уформальнення і змертвіння» [48, с. 77-78].

Зважаючи на виняткову складність і багатоаспектність ковітальної людської природи, що взаємодоповнює біологічні, символічні, психодуховні і рефлексивні витoki із їх онтофеноменологічною специфічністю і методологічною доступністю для пізнання, часто науковці зводять усю палітру типологічних інваріантів дослідницьких методологій у соціальній психології до тріадної генези: руху-поступу від «методології першої особи», або інтроспекції, через «методологію третьої особи», або екстраспекцію, до «методології другої особи», або до діалогічної методології [див. 68, с. 216–220]. Причому якщо перша і друга версії обстоюють відповідно або суб'єктивний, або об'єктивний способи пізнання соціальної дійсності, то третя є своєрідним компромісом, адже передбачає з'ясування адекватності отриманих знань шляхом діалогу із обстежуваними як носіями безпосередніх життєвих відношень, переживань, смислів, котрий, знову ж таки, подвійно проблематизує парадигмально-дослідницьку ситуацію – наявність суб'єктивності як із боку досліджуваного, так із боку дослідника, а відтак зумовлює задіяння механізмів об'єктивного аналізу та критичної рефлексії.

До цієї класифікації А.В. Фурман додав відомі методологеми описання та експериментування: перша покликана схарактеризувати соціально-психологічну феноменологію у її реальних емпіричних проявах з допомогою методів спостереження, опитування, вивчення документації тощо, друга становить спробу маніпулювати соціальними процесами шляхом варіювання окремими аспектами ситуації чи змінними, що не стільки пояснює розвитковий перебіг цих процесів, скільки дає змогу зрозуміти, що відбувається насправді і чому саме.

Крім того, поширеними у практиці сьогочасного соціально-психологічного пізнання є ще дві методологеми – пояснювальна та розуміннєва. Всередині ХХ століття науковці усвідомили той

фундаментальний факт, що конкретна людина у безперервному мережеві своїх взаємодій із навколишніми соціальним і фізичним світами спирається не на деяку об'єктивну реальність, а на її власний суб'єктивний образ, своєрідність якого спричинена культурою, насамперед етнонаціональною. Тому виникла проблема відшукування можливостей і методів вивчення цього образу в контексті усвідомлюваного і діючого суб'єкта суспільного повсякдення. Виходом із тупика стала теорія людини як наївного вченого (Дж. Келлі і Ф. Хайдер), що обґрунтувала кардинальну можливість використання самозвітів обстежуваних як наукових емпіричних фактів і започаткувала новий пояснювальний етап у розвитку соціально-психологічних досліджень. Долучення до площини теоретичного аналізу самозвітів спричинило якісний прорив у розвитку наукових уявлень про людину в соціумі, адже вона, як було переконливо доведено, не тільки відображає чи пізнає навколишній світ та фіксує його особливості, а й прагне пояснити причинність усього того, що навколо неї відбувається. Іншими словами, вона інтерпретує його, тобто виявляє не об'єктивні властивості пізнаваного, а своєрідність взаємодії особи із самою собою й іншими людьми. У такий спосіб соціальна психологія набула статусу пояснювальної, тобто стала дисципліною, котра витлумачує соціальну поведінку із позиції реалізуючого її суб'єкта.

Ще один прорив у розвитку соціально-психологічних уявлень пов'язаний із усвідомленням того, що людина не лише пояснює те, що довкола неї відбувається, знаходячи причинні підстави і залежності, а й намагається зрозуміти соціальне довкілля, приписуючи йому значення і смисли, які стають її вагомим здобутком у визначенні найближчих та віддалених перспектив ставлень, дій, учинків. Відтак осягнення специфіки розуміння соціально-психологічної феноменології уможлиблюється внаслідок діалогічної взаємодії психолога з обстежуваним, спрямованої не тільки на з'ясування актуалізованих значень і смислів останнього, скільки на

своєрідне мисленнєве занурення у його динамічно-розвиткове значеннєво-сміслове поле життєдіяльності. І це зрозуміло чому, адже розуміння соціальної подієвості не може бути досягнуто зовні, точно так само, як воно не може бути пояснено із позиції спостерігача, котрий реконструює на свій лад встановлювані причинно-наслідкові зв'язки. Тому передовий край розвитку соціально-психологічного пізнання пов'язаний із процесами ускладнення, поглиблення і збагачення уявлень про приховану природу ковітальної феноменології, ускладнення і композиційного взаємодоповнення парадигмально-дослідницьких методологій і методів, нарешті вмілого балансування між об'єктивністю і суб'єктивністю у розумінні багатопроблемної суспільної дійсності.

Водночас вище окреслені методології, на погляд А.В. Фурмана, характеризують винятково емпірично-буденний спектр способів пізнання соціально-психологічної дійсності, що мисленнєво просвітлює феноменологію суспільного повсякдення, тоді як теоретичний, що уможлиблює проникнення думки в ноуменальні нашарування його розвиткового функціонування, залишається поза увагою прискіпливого вивчення. У цьому аналітико-синтетичному контексті, а також зважаючи на все вищевикладене, А.В. Фурман створив типологію парадигмально-дослідницьких методологій у сучасній психології (*табл. 3.2*), характерними особливостями якої є поєднання традиційних парадигмально-дослідницьких стратегій методологування та інноваційних, тобто тих, контури яких наявні потенційно чи тенденційно; критеріально аргументоване виокремлення чотирьох основних дослідницьких методологій, що задовольняє вимоги вищеокресленого принципу кватерності; введення поняття про похідні методології соціально-психологічного пізнання за бінарним критерієм, що аргументує як багаторівневість парадигмальних досліджень, так і потребу їх взаємодоповнення, виявлення позитивних і негативних сторін кожної з них; вказує на відмінне сутнісне наповнення поданих типів дослідницьких

методологій, а також на їх різне онтофеноменологічне спрямування, що знаходить конкретизацію в найбільш адекватних предметному змісту методів дослідження.

Очевидно, що найбільший інтерес сьогодні й у майбутньому

Основні дослідницькі методології	Похідні (бінарні) методології	Сутність і спрямування	Основний (-ні) метод (-и)
----------------------------------	-------------------------------	------------------------	---------------------------

становлять дві останні групи парадигмально-дослідницьких методологій, котрі потребують окремого рефлексивного розгляду.

А	Емпірична (традиційна) методологія	А 1	Описова (інтроспективна)	Описання соціально-психологічної феноменології у її реальних проявах, максимально повне та адекватне дійсності	<i>Інтроекспекції</i> (самоспостереження), спостереження, опитування та ін.
		А 2	Експериментальна (екстроспективна)	Маніпулювання соціальними процесами шляхом варіювання певними аспектами ситуації чи змінними; дає змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки	<i>Експеримент</i> (лабораторний і польовий)
Б	Діалогічна (методологія другої особи)	Б 1	Пояснювальна	Пояснення соціальної поведінки з позицій суб'єкта повсякдення, котрий реалізує її; інтерпретація причин того, що відбувається	<i>Самозвітання</i> обстежуваного задля з'ясування його інтерпретації того, що насправді відбувається
		Б 2	Рузуміннева	Намагання дослідника зрозуміти в діалозі з обстежуваним його істинні значення і смисли, що проливають світло на причини соціальних змін	<i>Означування та осмислювання</i> обстежуваного як способу з'ясування причин соціальних подій
В	Теоретична (методологія парадигмальних досліджень)	В 1	Концептуальна	Система поглядів на ті чи інші соціальні явища, процеси, певний спосіб бачення, розуміння і витлумачення подій, а також основна ідея чи принцип, що реалізує задум у теоретичній знаннєвій практиці	<i>Концептуалізації</i> як спосіб теоретизування і метапроцедура введення онтологічних уявлень у наявний масив емпіричного матеріалу
		В 2	Парадигмальна	Побудова такої парадигмальної моделі, яка, крім системи знань, охоплює цілісний набір настановлень і приписів, форм і методів, процедур і механізмів, засобів та інструментів пізнання, що прийнята більшістю науковців	<i>Парадигматизації</i> як миследіяльності із колективного чи індивідуального створення нової парадигми
Г	Мета-теоретична (методологія метапарадигмальних досліджень)	Г 1	Історико-психологічна	Виокремлення наріжних ознак психологічного пізнання в історії людства, прикметних особливостей психологічного світогляду, мислення, пояснення, самореалізації дослідника	Метатеоретичні <i>аналіз і рефлексія</i> , предметом яких є інші теорії, концепції, моделі
		Г 2	Метапарадигмальна (вітакультурна, наукознавча)	Створення глобальних метапарадигмальних дослідницьких карт, котрі упродовж певного історичного часу визначають онтологічні картини і світогляд філософської і наукової еліти	<i>Метапарадигматизації</i> , упредметнення якої стосується вивчення та інтеграції інших парадигм в нову інтегрально-методологічну якість

Табл. 3.2.

Типи парадигмально-дослідницьких методологій у сучасній психології

(за А.В. Фурманом) [48, с. 81]

Окремий тип становить пропонована А.В. Фурманом вітакультурна метапарадигма (ВК-метапарадигма) [4–17; 24; 43; 45–61]. Він зазначає, що «...її максимально високий теоретико-саморефлексивний статус у царині соціально-психологічної науки пов'язаний із кількома вагомими причинами: по-перше, категорії «життя» і «культура» є тими межовими світоглядними універсаліями, які у взаємодоповненні і поєднанні задають цілісний узагальнений образ світу (і його онтологію), зосереджують історично накопичений соціальний досвід людства як горизонт відомих програм і моделей ковітального зреалізування осіб, груп, організацій, етносів, націй, соціумів; по-друге, обґрунтовуючи гносеологічну важливість двох асоціативних рядів («культура – фіксація – стагнація – соціалізація – відповідальність – рамки – несвобода» і «вітальність – організмічність – природність – енергетичний обмін – рух – безмежність – неможливість відповідальності»), ця метапарадигма є внутрішньо суперечливою, амбівалентною за означенням, оскільки чітко відслідковує та вербалізує все багатство власних різноспрямованих тенденцій, що свідчать про її високий розвитковий потенціал, гомеостатичну здатність та конструктивну креативність; по-третє, у ключових пунктах ВК-метапарадигми наявні постнекласичні інтенції філософування, що отримують упредметнення у таких принципах постнекласичного стилю пізнання, як децентрація, фрагментарність, невизначеність, мінливість, контекстуальність, а також знаходять своєрідну об'єктивацію у методологічному інструментарії цієї метапарадигми (скажімо, мислесхемам властиві нелінійність, циклічна незавершеність за структурою і способами оперування ними під час наукових пошуків); по-четверте, у підсумку постмодерновий сегмент мінливості й невизначеності обстоюваної метапарадигми, осідаючи як у базових методологічних настановленнях й орієнтирах, так і в унікальному інструментарії, інноваційних формах і методах різнорівневого методологування, є визначальним, переважаючим, і закономірно знаходить

відображення у «чистому» мисленні і проблемній свідомості, котрі актуалізують як пульсуючі центри на межі відомого й невідомого, пізнаного й непізнаного, осмисленого й незрозумілого, залишаючи відкритим горизонт ідентифікаційного вибору її носіями типу, стилю та способу і теоретизування, і методологування, і філософування в цілому» [48].

Ця метапарадигма своєю рефлексивно-миследіяльною позицією створює прецедент виклику, який адресується не стільки науці від соціальних реалій сучасного багатопроblemного життя, скільки постмодерністськи зорієнтованій соціально-психологічній думці з боку онтологом і парадигмальних конструкцій філософської методології. Мовиться, власне, про своєрідне накладання невизначеностей, котрі генеруються як пропонованою нами метапарадигмою, так і сучасним постмодерном. Проте в другому випадку методологічна невизначеність головно організується як відкрита проблемна ситуація, тоді як у першому – як чітко окреслена філософська чи наукова проблема, що може бути з часом і врешті-решт буде розв'язана. Це вказує, принаймні, на можливість істотного обмеження постмодернової довільності (за принципом «можливо все») ресурсно-мисленневими засобами ВК-метапарадигми у царині психологічної науки. У її рамках не лише різнобічно аргументована ідея професійного методологування, що переосмислює досвід системно-миследіяльній методології (філософська школа Г.П. Щедровицького) і створює підґрунтя для постановки нового методологічного напрямку постнекласичної орієнтації, а й виявлені принципи, умови, засоби, рівні, критерії та схематизми самоорганізації кожним дослідником чи управлінцем власного проблемно-модульного миследіяння та рефлексивної методологічної роботи на будь-який предмет.

Висновки до розділу 3

Методологія парадигмального дослідження – це окремий унікальний набір настановлень і приписів, форм і методів, процедур і механізмів, засобів та інструментів здійснення теоретизування та методологічної роботи в чітко упредметненому форматі сучасної соціогуманітарної думки. Проведення полі- та метапарадигмальних досліджень належить до найскладнішого виміру прикладного філософування – метадослідницької методології, предметом якої є інші версії (схеми, моделі, програми) як методологічних розвідок і розробок, так і оргдіяльнісних та імітаційно-ігрових форм професійного методологування, що актуалізують проблемно-модульну миследіяльність науковця у часопросторі перебігу його думки-комунікації з іншими представниками інтелектуальної еліти.

ВИСНОВКИ

1. Поява, формування та занепад тих чи інших парадигм на стан, тенденції і перспективи розвитку науки слід не тільки констатувати, критично і конструктивно рефлексувати, скільки різнобічно методологічно аналізувати, прогнозувати, проектувати. Саме ця системна проблема сьогодні вкрай нагальна і спричиняє виняткову актуальність проведення парадигмальних досліджень, котрі, поруч із теоретичними, методологічними, прикладними та експериментальними, мають низку відмінних сутнісних ознак (засновків, функцій, детермінант, типологічних координат і карт, рівнів розвитку функціонування та ін.) й, відповідно, об'єктивованих результатів.

2. Предметно-логічна організація змісту соціогуманітарних наук пов'язана із щоразу більш інтенсивнішим переглядом метапарадигм психологічного знання як вершинного шабля перебігу соціально-психологічного пізнання. Генеза науки з XVII століття містить чотири метапарадигми – позитивізм, критицизм, конструктивізм. Методології охоплюють основні глобальні системи парадигмальних координат, інтегрують теорії пізнання і знання, реалізують різні культурно-національні традиції та підходи (синтетична – природоцентризм, гілозоїзм, геоцентрична – багатоцентризм, неологізм, модерністська – людиноцентризм, універсалізм, постмодерністська – антиуніверсалізм, плюралізм, пост-постмодерністська – квазіуніверсалізм). Методологізм ґрунтується на здобутках системомислительської методології й розвивається в концепції професійного методологування і вітакультурній метапарадигмі А.В. Фурмана, є найперспективнішим напрямом розвитку сучасної епістемології, у тому числі соціальної і суто психологічної.

3. На підґрунті розмежування основних принципів наукового мислення (природниче, соціальне, гуманітарне, вчинково-аналітичне) і чотирьох складових сучасної науки (теоретична, емпірична, засадова, гуманітарно-світоглядна) як методологічної основи типологізації нами досліджена типологія базових напрямів наукової методології – природничо-науковий, аналітичний, соціальний, гуманітарний, та всебічно оглянуто їх характеристику у соціальній психології.

4. Охарактеризовано запропоновану на початку XXI століття А.В. Фурманом типологію парадигмально-дослідницьких методологій, що охоплює історичний, предметно-логічний, соціокультурний і теоретичний виміри-аспекти методологування у психології та модельно охоплює основні та похідні (бінарні) методології (емпірична – описова та експериментальна, діалогічна – пояснювальна і розуміннєва, теоретична – концептуальна і парадигмальна, метатеоретична – історико-психологічна і метапарадигмальна, або вітакультурна), поєднує традиційні та інноваційні стратегії методологічно зорієнтованої соціально-психологічної роботи, вказує на їх різне сутнісне наповнення, спрямування та основний метод дослідження, нарешті вимагає виявлення позитивної і негативної сторін кожної стратегії та їх сукупного діалектичного взаємодоповнення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С. Софія-Логос: [словник] / Сергій Аверинцев. – [3-тє вид.]. – К.: Дух і літера, 2007. – 650 с.
2. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии / Фёдор Ефимович Василюк. – М.: МГППУ; Смысл, 2003. – 240 с.
3. Выготский Л.С. Психология / Лев Семёнович Выготский. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 1008 с.
4. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2005. – Модуль 1. – 64 с.
5. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2005. – Модуль 2. – 74 с.
6. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2006. – Модуль 3. – 52 с.
7. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2006. – Модуль 4. – 56 с.
8. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2007. – Модуль 5. – 76 с.
9. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2007. – Модуль 6. – 54 с.
10. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2008. – Модуль 7. – 60 с.
11. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2008. – Модуль 8. – 44 с.
12. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2009. – Модуль 9. – 68 с.
13. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2009. – Модуль 10. – 48 с.

14. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2010. – Модуль 11. – 56 с.
15. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2010. – Модуль 12. – 60 с.
16. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2011. – Модуль 13. – 90 с.
17. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. консульт.-ред. А.В. Фурман. – 2011. – Модуль 14. – 85 с.
18. Грицанов А.А., Филиппович А.В. Аналитическая философия // Новейший философский словарь / сост. и гл. научн. ред. А.А. Грицанов:. – [3-е изд., испр.]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 34–36.
19. Дильтей В. Описательная психология / Вильгельм Дильтей; пер. с нем. Е.Д. Зайцевой / под ред. Г.Г. Шпета: второе издание. – СПб.: Алетейя, 1996. – 160 с.
20. Жариков Е.С. Методологический анализ возможностей оптимизации научного творчества / Евгений Семёнович Жариков. – К.: Мин. гражд. авиации СССР, 1968. – 170 с.
21. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силевич Костюк ; під ред. М. М. Проколієнко ; упор. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Т. Губко, С.В. Проскура. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
22. Лакатош І. Методологія наукових дослідницьких програм / Імре Лакатош // Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С. 11–29.
23. Лекторский В.А., Швырёв В.С. Методологический анализ науки (типы и уровни) / Владислав Александрович Лекторский, Владимир Сергеевич Швырев // Философия, методология, наука: сб. трудов. – М., 1972. – С. 7–43.
24. Мединська Ю. Вітакультурна парадигма і постмодернізм / Юлія Мединська // Психологія і суспільство. – 2006. – № 1. – С. 47–52.

25. Методологические проблемы взаимодействия общественных, естественных и технических наук: сб. трудов. – М.: Наука, 1981. – 326 с.

26. Микешина Л.А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: [уч. пос.] / Л.А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 464 с.

27. Москалец В. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики / Віктор Москалец // Психологія і суспільство. – 2011. – №1. – С. 73–84.

28. М'ясоїд П. Метатеоретичний аналіз у психології / Петро М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2009. – №4. – С. 54–82.

29. М'ясоїд П.А. Курс загальної психології: підруч.; у 2 т. / Петро Андрійович М'ясоїд. – К.: Алерта, 2011. – Т.1. – 496 с.

30. Основи психології: підр. / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – [2-е вид., стереотип.]. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.

31. Петровский А.В. Категориальная система психологии / А.В. Петровский, В.А. Петровский // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 3–17.

32. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.

33. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату) : навч.-метод. посіб. / Валентин Васильович Рибалка. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 204 с.

34. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс ; пер. с англ. [общ. ред. и предисл. Исениной Е.И.]. – М. : изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.

35. Розин В.М. Изучение и конструирование мышления в рамках гуманитарной парадигмы (IV методологическая программа) / Вадим Маркович Розин // Вопросы методологии. – 1997. – № 1–2. – С. 15–38.

36. Розин В.М. Типы и дискурсы научного мышления: [монография] / Вадим Маркович Розин. – [изд. 2-е.]. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 248 с.

37. Роменець В. Вчинкова організація канонічної психології / Володимир Роменець // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 25–56.

38. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.

39. Стёпин В.С. Культура / Вячеслав Семёнович Стёпин // Вопросы философии. – 1999. – №8. – С. 61–71.

40. Стёпин В.С. Основания науки и их социокультурная размерность / Вячеслав Семёнович Стёпин. – М., 1996. – Режим доступа к статье: <http://philosophy.ru/iphras/library/ruspaper/STIOPIN1.htm>

41. Стёпин В.С. Становление научной теории: [монография] / Вячеслав Семёнович Стёпин. – Минск: Изд-во БГУ, 1976. – 319 с.

42. Философия науки: проблемы и перспективы (материалы “круглого стола”) / Вопросы философии. – 2006. – №10. – С. 3–41.

43. Фурман А.В. Архітектоніка педагогічної мислєдїяльностї / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 6. – С. 4–13.

44. Фурман А.В. Володимир Роменець як методолог психософійного духу / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2011. – №2. – С. 7–14.

45. Фурман А.В. Вступ до теорії освітньої діяльності: Курс лекцій / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: ІЕСО, 2006. – 86 с.

46. Фурман А.В. Ідея професійного методологування : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 205 с.

47. Фурман А.В. Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв'язання складних проблем / Анатолій В. Фурман // Інститут експериментальних систем освіти: Інформ. бюлетень. – Вип. 4. – Тернопіль, 2004. – С. 4–7.

48. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К.: Інститут соціальної і політичної психології НАПН України; Тернопіль: Економічна думка, 2013. – 100 с.

49. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація миследіяльності – схема професійного методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 40–69.

50. Фурман А.В. Об'єкт-миследіяльнісна сфера вітакультурної методології / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2010. – Модуль 12. – С. 4–8.

51. Фурман А.В. Педагогіка як сфера миследіяльності: [наук. вид.] / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2010. – 24 с.

52. Фурман А.В. Принцип чотирьох “К” у контексті професійного методологування / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 5. – С. 4–14.

53. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: [2-е наук. вид.] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

54. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості : [наук. вид., 2-е, скор.] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 64 с.

55. Фурман А.В. Рефлексивне обґрунтування центрів вітакультурної методології / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2009. – Модуль 10. – С. 4–12.

56. Фурман А.В. Рівні та критерії методологування у професійному здійсненні науково-дослідної діяльності / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2005. – Модуль 1. – С. 5–13.

57. Фурман А.В. Структура і зміст професійного методологування / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2005. – Модуль 2. – С. 4–11.

58. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

59. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – №3. – С. 105–144; 2002. – №3–4. – С. 20–58.

60. Фурман А.В. Типологічний підхід у системі професійного методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2006. – №2. – С. 78–92.

61. Фурс В. Социальная философия в непопулярном изложении / В. Фурс. – Мн.: Пропилеи, 2005. – 184 с.

62. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика просвещения. Философские фрагменты. "Медиум" "Ювента". М., С-Пб., 1997, с. 16-60

63. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий ; [ред.-сост. А. А. Пископпель, Л. П. Щедровицкий]. – М. : Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.

64. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология / Георгий Петрович Щедровицкий. – М.: Шк. культ. политики, 1997. – 656 с.

65. Юдин Э.Г. Методологическая характеристика процессов взаимодействия наук / Эрик Григорьевич Юдин // Методологические проблемы взаимодействия общественных, естественных и технических наук : сб. трудов. – М.: Наука, 1981. – С. 178–192 .

66. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность / Эрик Григорьевич Юдин. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 445 с.

67. Юревич А.В. Структура теорий в социологических науках // http://www.history.vuzlib.su/book_o004_page_10.html

68. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию: [учеб. пособие для вузов] / Владимир Александрович Янчук. – Мн.: АСААР, 2005. – 768 с.

69. Янчук В.А. Методология, теория и метод в современной социальной психологии и персонологии: интегративно-эkleктический подход: [монография] / Владимир Александрович Янчук. – Мн.: Бестпринт, 2000. – 324 с.

70. Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа / Михаил Григорьевич Ярошевский // Школы в науке. – М.: Наука, 1977. – С. 7–97.

71. Ярошевець В. Методологічна рефлексія історико-філософського процесу / Володимир Ярошевець // Психологія і суспільство. – 2010. – №1. – С. 65–88.

72. Bochner A.F. Scenes from Alfred Stieglitz's. – NYC: MIT Press, 2005. – 371 p.

73. Kuhn T. Black-Body Theory and the Quantum Discontinuity. – Oxford: Clarendon Press (2-nd edition, Chicago: University of Chicago Press), 1978. – 184 p.

74. Kuhn T. The Essential Tension. Selected Studies in Scientific Tradition and Change. – Chicago: University of Chicago Press, 1977. – 226 p.

75. Kuhn T. The Road Since Structure, edited by James Conant and John Haugeland. – Chicago: University of Chicago Press, 2000. – 344 p.